

Dénes Iván Zoltán

MESTERELBESZÉLÉSEK

Az 1970/1980-as években megjelent *Magyarország története tíz kötetben* húsz kötetét gyakran hasonlították a Hóman-Szekfűhöz. Többnyire sokak által írt, jórészt nem szintetikus munkaként két szerző szintéziséhez képest. Bár a két vállalkozás összevetése időszerű és fontos, egy másik összehasonlítást is érdemes elvégezni.

Minek vagy kinek a történetét írták meg a milleniumi *A magyar nemzet története* és a *Magyar történet* szerzői? Milyen alapon osztották korszakokra történetüket? Milyen tudományos kánont követtek elbeszélésük megalkotása során? Kinek írtak? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolni tudjunk, érdemes sorra vennünk az átértékelés szempontjait, azt a vitát, amely erről a Nyugatban lezajlott, összehasonlítani egymással a két mesterelbeszélést, majd áttekintenünk a *Magyar történet* körüli vitákat, a szintézis Szekfű Gyula által írt kötetei körül kialakult diskurzust.

Az átértékelés szempontjai

Hóman Bálint és Szekfű Gyula szempontjai a *Magyar történet*hez írt előszavuk szerint szemléletükben, témáikban és módszerükben egyaránt alapvetően különbözött mindattól, ami a korábbi szintéziseket meghatározta. Témáikat politikai és közjogtörténet helyett társadalom-, gazdaság- és szellemtörténet határozza meg, új témákat pedig a nemzetiségi kérdés történelmi előzményei, a magyar etnosz kialakulása és keveredése, Magyarország helye Európában, és a középkori társadalmi mozgalmak jellege alkotják. A régi témák közül másként, tárgyilagosan, a politikai nyomás alól felszabadulva értelmezhetik az osztrák-magyar viszonyt, hiszen aktualitását veszítette.

A tematika változásai és a segédtudományok eredményei mellé új célkitűzések társulnak: az összefüggések, a kölcsönhatások és a történelem holisztikus szemlélete.

„Míg a régi történetkönyvek egymástól elszakítva tárgyalták a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési, irodalmi fejlődést s a fejezetek tartalma közt alig volt élő kapcsolat, a mai történetírás a szó igazi értelmében vett művelődéstörténeti, ma szellemtörténetinek is nevezett módszer előnyeit kihasználva, a nemzeti történetet nem osztja többé ily mezőkre, nem állít korlátokat az egyes részletfejlődési folyamatok közé, hanem az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel. A gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra s a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúrnak és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Amint egy ember sem állhat meg egyedül, úgy az emberi történet hatóerői sem működnek elszigetelten; mindnyájan együtt és egyszerre hatnak

s közöttük a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primér voltukban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét. Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezred óta jelentkezik, azoknak a hatásoknak leírása, melyeket a magyarság aktivitása hozott létre s ezzel az emberiség történetében minden mástól különböző új szint, új formát képvisel. A magyarság életét a történeti tárgyalás természetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre. Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk. A magyar történet harminc év részletkutatásának eredményeit összefoglaló ez új feldolgozásával a művelt olvasóközönség szélesebb rétegeinek érdeklődését és igényeit óhajtjuk kielégíteni.”¹

Hóman Bálint *A magyar történetírás új útjai* című kötet első tanulmányában, *A történelem útja* című esszéjében összefoglalta a szellemtörténeti átértékelés, a szellemtörténet jegyében írt és irandó szintézis szempontjait. Hóman Bálint a szellemtörténeti átértékelés feladatát egyrészt a pártpolitikai elfogultság és a redukcionizmus jegyében felfogott jelen múltba vetítésével, másrészt a — aprólékos részletkutatással, az öncélnak tekintett adatgyűjtéssel és forrásközléssel, a túlzásba vitt specializálódással, a részletkutatással és az állapotrajzra szűkítéssel jellemzett — történetkutatás megújításra váró állapotával állította szembe.

„Az új szellemtörténeti irány, szakítva a pozitív iskola merőben materiális szemléletével, metafizikaellenes álláspontjával és hasznossági elvével, az emberi történetben az emberi léleknek, illetőleg a lélek megnyilvánulásainak történetét vizsgálja s az emberi szellemben, az egyének, közösségek és korok lelkiségében látja a primaer, sőt egyedül jelentős történetalkotó tényezőt. Ehhez képest minden történeti jelenség és folyamat vizsgálatánál — legyen az akár politikai, akár társadalmi, akár gazdasági, akár kulturális természetű — elsősorban a szellemi mozgatóerőket kutatja s az eszmei lényeg megragadása után ennek szintetikus reliefjében helyezi el a vizsgált jelenség és folyamat analitikus úton megismert vonásait. Módszerében az egyén, jelenség, vagy kor lényeges ismertető jegyeinek, lelkének megismerése, az egységes szintetikus látás, ha időrendben nem is, de jelentőségben mindenesetre megelőzi a részleteket tisztázó analízist. Az indukció mellett tehát nagy szerep jut módszerben az alapvető és átfogó tények ismeretén alapuló, de mégis egyéni és szubjektív természetű intuíciónak, azaz a pozitív irány által háttérbe szorított történetírói interpretációnak és kombinációnak, mert a szellemiség csak beleélés és átérés által fogható meg; az empirikus indukció eszközeivel legfeljebb megközelíthető.”²

Lehet a történetíró elfogulatlan? Képes arra, hogy távoli korokat saját mértékükkel mérjen és mutasson be? A legtöbb történetíró miért vetíti vissza a múltba saját kötődését, meggyőződését, vágyát vagy miért vész el a részletekben?

Ezekre a kérdésekre Szekfű Gyula már több mint húsz éve kereste a választ. 1910-ben az *Anatole France*-esszéiben és 1912-ben *Az osztrák kormány-szervek történetének irodalmában* sorra vette a tárgyilagos, független megközelítés nehézségeit. Ranke példája és mások teljesítményei tanúsították, hogy az óhajtott és a kívánatos viszonyulás lehetséges.³

¹ Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet. I–VII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928–1934. I. A szerzők előszava. <http://www.elib.hu/00900/00940/html/>

² A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1931. 26–27.

³ Szekfű Gyula: Anatole France. Budapesti Szemle, 1910. 359–387; *Úó*: Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Magyar Tudományos

1916-ban a *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákócziiban?* úgy látta, hogy a történetírónak nem lehet és nem is szabad elszakadnia nemzeti kötődésétől, ám választania kell annak *nagymagyar*, egyetemes, minden magyart átfogó és *kis-magyar*, partikuláris, kuruc változata között.⁴

1917-ben Georg von Below könyvéről írt ismertetésében Szekfű számára egyetemesség és nemzeti kötődés nem zárta ki egymást.⁵

1918-ban a *Der Staat Ungarn* magyar fordításának a szakirodalmat áttekintő függelékében a német történetírás módszeres, szakszerű teljesítményeiben jelölte meg azt a színvonalat, amelyhez a magyar történetírásnak fel kell zárkóznia.⁶

1922-ben a *Három nemzedék* második kiadásának bevezetésében megismételte 1916-os tételét: a nemzeti kötődés kikerülhetetlen, választani *nagymagyar* és *kismagyar* változatai közül kell.⁷ A *magyar bortermelő lelki alkatában* pedig az egytényezős, redukcionista magyarázatokkal szemben a modern német történeti irodalom példáját követve több tényezős, a lelki faktorokat feltáró értelmezéshez kívánt eljutni.⁸

1924-ben, *Történetpolitikai tanulmányaiban* a lelki független tudós szerepéből világosította fel nézeteiről a szakmai közönségnél szélesebb politikai közvéleményt.⁹

1931-ben két esszében is visszatért a kérdéshez. A *történet mechanizálásában* elkülönítette egymástól a relatív empirikus történések és az érvényességek transzcendens jellegükben hordozó értékek világát. A *politikai történetírásban* pedig elhatárolta egymástól a tudományos történetírást a politika szolgálólányának szerepébe szorult tudománytalan, teleologikus, a mindenkori jelent igazoló, s azt a múltba visszavetítő történetírástól.¹⁰

A *politikai történetírás* a szellemtörténeti átértékelés programját tartalmazó kötetben, *A magyar történetírás új útjaiban* jelent meg 1931-ben, majd 1932-ben. A Hóman Bálint által szerkesztett kötet neves szerzőgárdája diszciplinák szerint tekintette át a történetírás szaktudományainak helyzetét és feladatait. Hóman Bálint nemzetközi és hazai historiográfiai áttekintését és a szellemtörténeti átértékelés programját tartalmazó bevezetője után Thiennemann Tivadar az irodalomtörténet, Gerevich Tibor a művészettörténet, Révész

Akadémia, Budapest, 1912, *Uő*: Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma. Történeti Szemle, 1912. 185–219; *Uő*: Wolf, Gustav: Einführung in das Studium der neueren Geschichte. Történeti Szemle, 1912. 114–121; *Uő*: Mitrofanov, Paul von: Joseph II. Századok, 1912. 298–307.

⁴ Szekfű Gyula: *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Dick Manó kiadása, Budapest, 1916.

⁵ Szekfű Gyula: Below, Georg von: Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. Geschichte und Kulturgeschichte. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1917. 575–578.

⁶ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Dick Manó kiadása, Budapest, é. n. (1918.).

⁷ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Egy hanyatló kor története. Második kiadás. Élet kiadása, Budapest, 1922.

⁸ Szekfű Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata*. Történelmi tanulmány. Minerva Társaság, Eggenberger-féle könyvkereskedés, Rényi Károly bizománya, Budapest, 1922.

⁹ Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest, 1924.

¹⁰ Szekfű Gyula: *A történet mechanizálása*. Magyar Szemle, 1931. 331–341; *Uő*: *A politikai történetírás*: In: *A magyar történetírás új útjai*. 397–444.

Imre az egyháztörténet, Dékány István a gazdaság- és társadalomtörténet, Mályusz Elemér a népiségtörténet, Eckhart Ferenc a jog- és alkotmánytörténet, Szentpétery Imre a történeti segédtudományok, Tompa Ferenc a régészet, Németh Gyula a nyelvtudományok és a történetírás közötti kapcsolat és Szekfű Gyula pedig a politikai történetírás helyzetéről adott képet és megújításának feladatait foglalta össze.

Szekfű szerint a tudományos történetírás az évszázadonként különböző ideájú korszakokat kívánja az élet teljessége szempontjából megragadni. Nem tapad meg a politikai eseményeknél, nem vetíti vissza a múltba az eszményített és leszűkített jelent. Amennyire lehetséges, igyekszik túllépni a törzsi-nemzeti kötődés szűkös horizontján és elfogultságán. Mindennek megvalósítására csak Ranke kivételes tehetsége, univerzális érdeklődése és tudása volt képes. Ő ugyanis azzal is tisztában volt, hogy a történelem vonatkoztatási rendszere, mércéje transzcendens. A politikai események végtelen sokasága mögött az indítékokat, a hatóerőket, a vezető ideákat kereste és ismerte fel. Azokat, amelyek korszakonként, századonként változnak és függetlenek az emberi élet történetitlen és történelemalatti tényeitől és a történelem szemlélőjének egyéni törekvéseitől és ösztöneitől.

„.../ a történeti ideák egyrészt rendszerező, kiválasztó elveket nyújtanak az író számára, melyek megszabadják őt a tények és események mindent elborító áradatától, másrészt pedig parancsolólag objektivitásra tanítják, a történetiszemléletnek a napi politikától, az adott pillanatnyi közösségérzésektől, a klan-ösztönök kizárólagos uralmától való felszabadítása érdekében. A politikai történetírás e korrektívumai Ranke egyéni fejlődéséből jöttek létre, s elsősorban annak a vallásos hitnek köszönték születésüket, amelyet Ranke az ideák emberfeletti, Istentől alkotott természetébe vetett. A legnagyobb politikai történetíró azok közé tartozik, akik a politikai eseményeket és azok egész láncolatát végső következtetésben emberfeletti szféráktól teszik függővé; innen érhető az a szokatlan, másutt nem található természetes objektivitás, a földi szenvedélyek és erőszakosságok távoli, hideg szemlélete, mely Ranke műveit soha el nem érhető mintákká avatja minden korszak történetírói számára. Ebből azonban egyszersmind a Ranke-féle írói tulajdonságok meg nem tanulhatósága is következik. Életmunkája személyes hit és személyes élmény eredménye s amint tanítványai közt — pedig ezek serege légió! — hiába keresnénk olyat, ki az ő témaköréhez hű maradvagy egyszerre több európai nemzet történetében alkotott volna maradandó munkákat, hasonlóképpen hiányzik az utána következő generációban a történeti ideatannak az az alakító ereje, mely a mestert elődeinek annyi tévedésétől távol tartotta.”¹¹

A Ranke-értelmezés különbözött attól, amit 1917-ben Georg von Below könyvéről írt ismertetésében fogalmazott meg. Abban ugyanis Meinecke és Below nyomán Ranke jelentőségét abban látta, hogy egyetemessége mellett a német nemzeti öntudat létrehozója volt:

„A fejlődés a romantikus alapról gyorsan felvitt a magasságba, hol a legegyetemesebb, mindent átfogó pillantású történetíró, Ranke trónol, aki egyúttal egyetemesége mellett specifikus német fejlődés eredménye, s mint ilyen a nagy német nemzeti átalakulás előidézője és hatalmas hangú kísérője. /.../ a német nemzeti egységhez vezető fejlődés tetőpontján egymás mellett áll a legnagyobb történetíró és a legnagyobb államférfiú”

Ranke úgy látta, hogy ha következetes lenne, a német egységet el kellene utasítania és érezte, hogy nagy távolság választja el romantikus konzervativiz-

¹¹ A magyar történetírás új útjai. 410–411.

musát Bismarck koncepciójától. Ezért kettőjüket korántsem jogos Goethe- és Schiller-szoborként beállítani.

Mégis a „német történetírás /.../ büszke lehet arra, hogy a 18. század formális universalismusból a történetírók s köztük a legnagyobb, vezették ki a nemzetet öntudatra és hogy a nemzeti és állami egység lelki feltételeinek tekintélyes részét a történetírás hozta létre.”¹²

Egyetemesség és nemzeti kötődés akkor tehát nem zárta ki egymást. 1931-ben viszont Szekfű szerint Ranke tárgyilagos, minden nemzeti elfogultságtól mentes volt történelemfeletti vonatkoztatása, egyetemes tájékozottsága és gígaszi teljesítménye miatt. Ám ő a kivétel volt, az ideál, nem pedig a szabály. Mások számára ugyanis a nemzeti kötődés elkerülhetetlen. A kérdés az (tért vissza 1916-ban és 1922-ben kifejtett álláspontjához), hogy a történetíró a nemzeti kereten belül mennyire képes arra, hogy elfogultságait ellensúlyozza.

A pártkötődések ellensúlyozása, a teleologikus sémák elvetése, a korszakok közötti rangsorolás elkerülése, az új szaktudományok és módszerek megismerése és alkalmazása esélyt ad arra, hogy a történetíró sikerrel törekedjen az emberi lélek teljességének, a korszakokat meghatározó ideáknak, a korszakok belső összefüggéseinek megragadására. A leginkább ott, ahol arra maga a legjobban képes: saját nemzeti keretei között, saját nemzeti kötődése alapján. Az angol történetíró, amennyiben literary gentleman, teljes életet él, tapasztalatai, élményvilága széles látókört, az egész világra kiterjedő szemléletet nyújt neki. A francia történetíró saját nemzeti elfogultságát igazolja a liberális szabadság-sémával, amit rávetít a történelemre, és így elfogultságainak igazolásává és példatárává változtatja. A német történetíró szűk horizontú és életidegen államhivatalnok, aki szorgalmával, olvasottságával nem tudja pótolni élményeinek egyoldalúságát, beszűkültségét. A kisméretű történetírók Poroszországot, a nagynémetek Ausztriát dicsőítették és igazolták történetírásukkal. Azt, hogy elfogultságaikon túl tudjanak lépni, helyzetük megváltozása tette lehetővé, a kis- és a nagynémet egység kikerülése a realitás világából, amelynek eredményei már itt is, ott is látszanak. A magyar történetírás hasonló képet mutat, mint nyugati mintái. Szalay László széles horizontú, angol típusú kritikai történetírást művelt, amely máig példamutató. Horváth Mihály francia típusú történetírást követett, nagyszabású művekkel, öntudatlan, de nyilvánvaló kismagyar liberális elfogultsággal, a szabadság-ésmény visszavetítésével. A függetlenségi párt történelemszemlélete az ő elbeszélését vulgarizálta, ami a középkor megőrzéséhez, a Habsburg-magyar kapcsolatnak a gonosz és a jó ellentétével azonosításához, s a Habsburgokkal szembe került erők (az erdélyi fejedelmek, a protestánsok és a vármegyék) szabadság- és alkotmányvédőként eszményítéséhez vezetett. Kossuth neheztelését fejezte ki Fraknói Vilmossal szemben, aki — a forrásokat követve — jellemtelen denunciansnak mutatta be Martinovicsot. Thaly Kálmán Rákóczi udvari történetírójának nevezte magát, akinek írásait Gyulai Pál, Pauler Gyula, Lánchy Gyula és Knauz Nándor tárgyyszerűen bírálták, de Thalyval és az általa uralt közvéleménnyel szemben tehetetlenek voltak. Ám azokon a területeken, amelyek a közvélemény nyomásától távol álltak, Pauler Gyula, Salamon Ferenc, Marczali Henrik, Szilágyi Sándor, Fraknói

¹² Egyetemes Philologiai Közlöny, 1917. 577.

Vilmos, Károlyi Árpád és Angyal Dávid, Tagányi Károly és Takáts Sándor olyan színvonalú történelmi műveket írtak, amelyek az egykorú osztrák vagy német szakmunkákkal összehasonlítva is megállják a helyüket. A közvéleményt és a történetírás fő vonalát azonban a liberalizmus és annak *kismagyar* történelem-szemlélete és az alkotmányos nemzeti fejlődés lineáris és teleologikus elbeszélése uralta. A kívánatos megújulás mindenekelőtt szakítást jelent a liberális *kis-nemzeti* elbeszélés tradíciójával. A nacionalizmus korában a történetíró nemzeti történetírásra kell, hogy vállalkozzon. Ez még nem — vitatkozott Babitscsal — az *írástudók árulása*.¹³ Amennyiben a Kölcsey, Vörösmarty, Deák és mindenekelőtt Széchenyi által kijelölt *nagymagyar* egyetemesség jegyében és a nyugati módszerek átvételén alapuló kellő szaktudással teszi, úgy mentes lesz az egyoldalúságtól, és tárgyilagosnak tekinthető.

Szekfű Gyula 1931-ben megrajzolt historiográfiai helyzetképe szkeptikus és nacionalizmus-ellenes kiindulópontból a liberális *kismagyar* történetírás ellenségképéhez, programja a *nagymagyar*, egyetemes történetírás szemléletének és tematikájának és a nyugati módszerek adaptálásának igényéhez, azaz önmagáról alkotott képéhez vezetett. Átértékelésének szempontjai *A száműzött Rákóczi*-botrány védekező írásaiban kidolgozott historiográfiai konstrukciójának a továbbépítései. Olyan magyarzó sémának, ön- és ellenségképnek, amelyet a *Három nemzedékben* a 19. századi magyar történelemre vetített rá és a potencialitás és aktualitás, az értelem kívánatos és az érzelem kerülendő politikája ellentétének normatív és hanyatlástörténeti történelemmagyarázatává alakította. Most a *felelőtlen demagógok-elcsábított közvélemény-népszerűtlen lelki független* sémáját historiográfiai képletté formálta át: szintézisének, mesterelbeszélésének alapjává. Akkor, amikor három kötetét, a 16., 17. és 18. század szintézisét már megírta és elbeszélését erre a konstrukcióra építette. A historiográfiai esszéiben nemcsak a Rákóczi-botrány érzelmileg és szellemileg fel nem dolgozott, ám annál inkább beskatulyázott kulcsélménye, hanem a Bethlen Gábor monográfia visszhangjának Szekfű által megélt változata is jelen volt.

„.../amint a kisémet felfogás a porosz nagyságon kívül egyébiránt sem bírt érzékel és a német nemzeti erő más megnyilatkozásai mellett hidegen ment el, hasonlóképpen túlbecsülte a kismagyar felfogás Erdély szerepét, s másrészt túl csekély figyelemre méltatta a nyugati, Erdély-ellenes magyarság szolgálatait, csöndes, megszakítatlan munkáját, török-német közti önfeláldozó türesét és végletektől óvakodó politikai bölcsességét, ami mind nem lévén beilleszthető a szabadságideás történet-szemléletbe, a kismagyar irodalom mindenkor könnyű szívvel elmellőzte méltatásukat. /.../ Bethlen Gáborhoz tudományos kritikával közeledni a Kossuthtól követelt caritas hiányának tűnt fel és Eszterházy Miklós nádornak hazafiatlan aulikusként szidalmazásán senki sem akadt fenn, mert ez is hozzátartozott a liberális-nemzeti történet-szemlélethez.”¹⁴

Két évvel később, a *Magyar történet* tizennyolcadik századi kötetének megjelenése után Asztalos Miklós és Pethő Sándor *A magyar nemzet története az ősidőktől napjainkig* című művéhez írt bevezetésében viszont Bethlen Gáborról így írt:

¹³ Vö. *Babits Mihály*: Az írástudók árulása. In: *Uő*: Esszék, tanulmányok. Összegyűjt, gond., utószó és jegyz. Belia György. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. II. 207–234. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00451/>

¹⁴A magyar történetírás útjai. 439–440.

„Bethlen Gábor nagyszerűen megszervezett államhatalma nem egyéb, mint a nyugati protestantizmus politikai szemléletének megvalósítása egy nagy magyar tehetőség munkájából.”¹⁵

Ebben a bevezetésben a nemzeti lelkesedés ébrentartását szolgáló háború előtti történetírással saját korának tudományos történetírását állította szembe. Azt, amit ő, szellemtörténész kollégái és követőik művelnek. Ők a személytelen nép és nemzet történetét és az arra hatást gyakorló európai szellemi erőket vizsgálják. Úgy, hogy „a nyugati tudomány társadalom-, gazdaság-, közigazgatási módszereit” alkalmazzák a magyar történelemre. Szekfű Gyula az Asztalos-Pethőhöz írt bevezetésében kitért arra is, hogy milyen összefüggést lát egyén, nemzet és nép között. Az egyén mögött látta a nemzetet, a nemzet mögött pedig a népet. Azt, amelyet semmiféle osztályszemléletbe se lehet beszorítani.

„Az a koncepció, mely a nagyságot és a dicsőséget kereste, s e munkájában megelégedett a legkiemelkedőbb, a történeti osztályok szemléletével, a nemzet fogalmát szűk körre szorította és képtelen volt mindazt a gazdagságot áttekinteni, mely egy nemzetnek évszázados, évezredes virágzásából születik. Háború előtti történetírásunkból megismerhettük a kiemelkedőbb hegycsúcsokat, de azoknak is csak külső formáit, mert belső összetételük, a közet, melyből felépültek, a korábbi kutatási eszközökkel nem volt hozzáférhető. Egyes individuumokat láttunk, s megtanultuk, ki milyen ruhába öltözve élte le földi életét, de gondolkodásuk sajátosságait, akaratuk és álmaik képeit már nem ismertük meg. Még kevésbé azt a gondolkodást, s azokat a szellemi és anyagi viszonyokat, amelyekből kinőttek, s melyek akkor is táplálták őket, mikor már a tömegtől elszakadva messze látható vezetőkké lettek. /.../ a fogalmak sorozatát minél inkább egyszerűsítjük, annál inkább megtaláljuk az ősit, az eredetit, amelyből él minden egyéb, s amely anyaként mindennek táplálója. Nemzetállam a nemzet produktuma, a nemzet pedig a nép szülötte. /.../ a nép ismeretéhez /.../ a korábban kizárólagos politikai és életrajzi szemlélet mellett szellemtörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti kutatás szükséges /.../ A nemzet csak a tudatossá tett rétege a magyarságnak, gyökerei ebbe a nehezen differenciálható tömegbe nyúlnak le, melynek mint minden élő kollektívumnak, megvan a maga lelki-sége s amelyre idegen hatások éppúgy kiterjedhetnek, mint akár egy tudatosan önmagát nevelő individuumra. /.../ A népek öntudatosodását nevezzük nemzetnek, de az utóbbinak történetét csak a névtelen és politikátlan nép életének vizsgálata érteti meg velünk. /.../ A modern történetírás /.../ az Élet minden eredményét megvizsgálja, és egyoldalúságtól mentesen próbálja azokat két nagy, örök forrásra visszavezetni: a magyar népre, mint ősi, folyvást megújuló termelő erőre és az európai áramlatokra, melyek hasonlóképpen megszakítás nélkül formálták történetünket.”¹⁶

Hóman Bálint és Szekfű Gyula a milleniumi *A magyar nemzet történetét* sok szerző monográfiái sorozatának látták, amivel szemben ők szintézist kívántak alkotni. A törvény- és embertudományok megkülönböztetése, a történettudomány tárgyának és módszerének elhatárolása a természettudományokétól, későbbi magyarázó sémák visszavetítése helyett a korok elkülönítése és mércéjük meghatározása, belső összefüggéseik megragadása, elhanyagolt, aláértékelt, homályba vezett korszakok felfedezése, a meghatározó politikátörténet és a függelékyszerű művelődéstörténet kettőssége helyett széles és lehetőleg teljes tematikai feldolgozás és tárgyalás – ezek voltak *A magyar történetírás új útjaiban* kifejtett átértékelés szempontjai.

¹⁵ Szekfű Gyula: Bevezetés. In: Asztalos Miklós – Pethő Sándor: *A magyar nemzet története*. Lantos, Budapest, 1933. VII.

¹⁶ *A magyar nemzet története*. V–VIII.

A *Bethlen Gábor*-monográfia az átértékelés prologusának tekinthető. A *magyar történetírás új útjai* a szemléleti és módszertani megalapozásnak.

1931-ben egy brit történész és vallásbölcsele, az angol Herbert Butterfield a történelem *whig* értelmezését kártékony és elfogult sémának minősítette. Úgy látta, hogy amennyiben attól megszabadulunk, leszünk képesek komoly történetírást művelni.¹⁷ Butterfield *The Whig Interpretation of History* című könyvét sem Szekfű Gyula, sem szerzőtársai nem ismerték. Ahogy Butterfield sem tudott *A magyar történetírás új útjairól*.

Vita a szellemtörténetről a Nyugatban

A *magyar történetírás új útjai* a történész szakmán túli visszhangot váltott ki. Babits Mihály — Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Farkas Gyula *A magyar romantika* és *A magyar történetírás új útjai* kapcsán — esszét írt a szellemtörténetről a Nyugatba. Abból indult ki, hogy a szellemtörténet visszahatás a koncepciótlan adatgyűjtésre és felhalmozásra, valamint későbbi séma visszavetítésére. Gondolatmenetének a végén arra a következtetésre jutott, hogy az egyetemes mérce hiánya relativizmushoz, feladása erkölcsi nihilizmushoz vezet. Ez pedig — utalt Julien Benda könyvére — *az írástudók árulását*, az éppen uralkodó divatok és érdekek bálványozását, a nemzeti kötöttségek igazolását eredményezi.¹⁸

„A világ minden évszáma s királya, Meg a tanító körmönfont irálya” – idézte Arany Jánost a tényeket felhalmozó és átláthatatlan, jelentés nélküli történelemről.¹⁹ Ahogy a téglák összehordása nem házépítés, hiszen a ház tervének a fejünkben kell lennie — elevenítette fel (anélkül, hogy hivatkozott volna rá) Arisztotelész *Metafizikájának* (a szubsztanciáról és a szubsztrátumról, a formáról és az anyagról, a rendező elvről és az elrendezendő alkotóelemekről szóló) tételét —, úgy az anyaggyűjtés sem feldolgozás. Ahhoz rendezőelv, szempont, értelmezés kell. A szellemtörténet a mai kor szempontjainak visszavetítésével szemben a különböző korszakok különböző kollektív eszméit keresi, hogy azokat követve értelmezze a korszakok belső összefüggéseit. A kollektív eszmék szellemtörténeti jelentőségű, a kortendenciákkal összhangban lévő, hatást gyakorló, sikeres műveket fednek. Kiemelkedő egyéni teljesítmények helyett a korabeli átlagot, a tömegjelenségek szociológiáját. A megközelítés módszere

¹⁷ *Butterfield, Herbert: The Whig Interpretation of History*. Bell, London, 1931. Vö. *McIntire, C.T.: Herbert Butterfield. Historian and Dissenter*. Yale University Press, New Haven, CT and London, 2004.

¹⁸ *Babits Mihály: Szellemtörténet*. In: *Uő: Esszék, tanulmányok*. II. 315–316. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>;

¹⁹ „Történelemből ha kicskét tanult is, / Meg elfelejté a vizsgálatig; / Mert a fonál, ha oly hosszúra nyult is, / Nem az volt, mi szellemnek mondatik; / De a föld minden évszáma s királya, / Meg a tanító körmönfont irálya” *Arany János: Bolond Istók. Második ének* 28. In: *Arany János: Költői művei*. I–III. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. II. 172. <http://mek.oszk.hu/00500/00597/html/bi02.htm>

ugyanakkor elsősorban a beleérzés, az intuíció. Ám ami a művészetben jogos, azt a tudományban határok közé kell szorítani.

„Szubjektív és egyéni nagyon közel vannak az önkényeshez; s a tudomány csak mégsem lehet bevallottan önkényes?”²⁰

„A szellemtörténet csak a változó koreszméket látja a História tényei mögött. A felhőket látja, melyek a változatlan fényvel égő csillagokat eltakarják. Oly hajóshoz hasonlít, aki a csillagok helyett a felhők futása szerint akar tájékozódni. Vannak-e csillagok egyáltalán, vagy nincsenek? Egy bizonyos: a szellemtörténet mindent a változó felhözethez mér, még önönmagát is. Létjogát, büszkeségét nem valami szilárd ismeretelméleti vagy okos módszertani normáknak való megfelelésben látja. Nem tanainak igazságában vagy az igazságra vezető hasznosságában. Hanem főleg és szinte egyedül korszerűségében.”²¹

„Bizonyos, hogy a tudomány is függ a kortól, s tudattalanul is átveszi a kor bizonyos tendenciáit s egyáltalában nem tudományos eredetű »eszméit«. A szellemtörténet jól teszi, ha kutatja ezeket az összefüggéseket. De ha túlságosan is megérti és szentesíti őket, oly útra lép, melynek meggondolandó voltát — úgy véljük — legkiválóbb szellemtörténészeink tudat alatt maguk is érzik, s szinte önkénytelen szavakkal mentegetik. »Amint természetes volt — mondja Szekfű Gyula —, hogy a középkori keresztény univerzalizmus légkörében élő szerzetes vagy püspök világhírnököt írt, s benne kora eseményeit az akkori keresztény világnézet egyetemes szempontjából rendezte el: éppoly érthető, ha a nacionalizmus korában a történetírónak legmagasabb törekvése oda irányul, hogy nemzeti történetíró legyen. Ezt semmiképpen sem lehet *írástudók árulásának* minősíteni.« — Nem, ezt még semmiképp! — feleljük készséggel; s hozzá kell tennünk, hogy a szellemtörténet magyar munkásai nem esnek a túlzott nacionalizmus bűnébe, s főleg nem lehet őket azzal vádolni, hogy a történeti igazságot nemzeti hiúságuknak fölládoznák. A történetíró Szekfű, aki nemzete hibáit szépítés nélkül, sőt sötét szemmel tudja látni, szinte kegyelettelen őszinteséggel rajzolja meg, éppoly kevésbé vádolható erről, mint az irodalomtörténész Horváth János /.../ És mégis, nincs-e az idézett mondatban, lappangva, de érezhetően, valami magva és árnyalata annak a mentalitásnak, mely korunk legjobbjait is oly könnyen teszi olykor akaratlan és öntudatlan árulókká a Szellemreligiójával szemben, melyet képvisel. Ez az árnyalat az indokolásban van. /.../ Az a felfogás, amely egy szellemi vagy tudományos attitűdöt teljesen adekvát módon vél indokolni, avval, hogy ez az attitűd megfelel a kor szellemének: mindenképp modern és mai. Ezé a századé, melynek szelleme már eddig is megteremtette a világháborút. S amely mégis nem átallja ezt a szellemet mértékké avatni. Mert minden más értéket elvesztett.”²²

Babits esszéjéhez a Nyugatban négyen szóltak hozzá: Fülep Lajos művészetfilozófus, zengővárkonyi református lelkész, Kardos László a debreceni zsidó gimnázium tanára, műfordító, Váczy Péter középkor-történész és Joó Tibor történetfilozófus.²³

²⁰ Esszék, tanulmányok. II. 301. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>

²¹ Esszék, tanulmányok. II. 315–316. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>. Vö. Esszék, tanulmányok. I. 510–517. <http://mek.oszk.hu/05200/05258/pdf/esszek1.pdf>

²² Esszék, tanulmányok. II. 317–319. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>

²³ Esszék, tanulmányok. II. 299–319. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00522/>; Fülep Lajos: Szellemtörténet. Hozzászólás Babits Mihály tanulmányához. Nyugat, 1931. 657–661. epa.oszk.hu/00000/00022/00527/16449.htm; Kardos László: Szellemtörténet. Hozzászólás Babits Mihály tanulmányához. Nyugat, 1931. 24. 661–664. [www.epa.hu/00000/00022/00527/16450.htm](http://epa.oszk.hu/00000/00022/00527/16450.htm); Váczy Péter: Szellemtörténet. Nyugat, 1932. 2. 106–109. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>; Joó Tibor: Szellemtörténet. Hozzászólások Babits Mihály tanulmányához. Nyugat, 1932. 2. 110–113. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00529/>

Fülep Lajos úgy látta, hogy Babits nagy rokonszenvvel méltányolja a szellemtörténet eredményeit és pontosan jelöli ki érvényességének határait. Ám kritikáját nem kell kiterjeszteni a szellemtörténet minden irányára és területére. A művészettörténet területén annak a követelménynek az alkalmazásával, hogy minden kort saját mértékével kell mérni, olyan korokat fedeztek föl, amelyeket korábban hanyatlónak bélyegeztek és nem méltattak figyelemre. Babits kritikája a kételkedő, de biztonságra áhító filozófusé és az alkotásában biztos kánonnal élő alkotóé. Önmarcangoló vívódása abból a tragikus helyzetből fakad, amit a történelmi jelenségek relatív és egyszeri jellege és a mindenre alkalmazható értékkódex iránti vágy közötti feszültség határoz meg. A konfliktus nem gondolkodási hiba következménye, hanem a dolgok természetéből következik. Amit az intellektualizmus szétválasztott, nem egyesítheti. A biztos fundamentum a hit, akarat és gondolat egysége. Filozófiai igazság ugyanis hit és akarat közreműködése nélkül nem lehetséges.

Kardos László továbbgondolta Babits tételét, miszerint a szellemtörténet relativisztikus és szubjektív irányzat. A korokat saját mércéjükkel kell mérnünk, hogy belső viszonyaikat rekonstruálhassuk és megismerhessük, ami nem relativizmus. Ám amikor egyetemes világképbe rendezzük, értékeljük őket, egyetemes mércére van szükségünk. A szellemtörténet a pozitívizmusról torzképet ad, holott a pozitívizmus is a dolgok legbelső értelmének megértésére törekedett. A szellemtörténet sincs védve a könnyelmű hipotézisek, zsurnalisztikus megoldások ellen szilárd alapozás híján. A szellemtörténészek azt olvassák a régi történetírók fejére, hogy függetlenségi pártiak voltak. Ők viszont jobboldaliak. A szellemtörténet a művelődéstörténet gyökeres megújítása. Babits kritikája inkább a szellemtörténet elméletére vonatkozik, mint a szellemtörténészek alkotásaira. Horváth János középkori irodalmunkról írt könyvében összhangban van a régi pozitivistákkal és az új szellemtörténeti iskola.

Váczy Péter azt állította, hogy a szellemtörténet nem tömegjelenségeket, hanem kiemelkedő egyéniségeket állít vizsgálódása középpontjába. Historizizmusa nem relativizmus. Más az időtlen, változatlan értékek világa és az időhöz kötött, történelmi, tehát változó eszményeké. A moralitás autonóm, a történetírás heteronóm. Amikor Babits a történetíráson közvetlen erkölcsi útmutatást kér számon, visszatér az ókor instrumentális történelemfelfogásához, amely a történelemtől gyönyörködtetést és praktikus életvezetést várt. Azt várja a történetírótól, hogy ne csak tudós, hanem vezér és tanító legyen. Holott a szellemtörténet az érzékelhető, tárgyi, tevékenységre összpontosító naturalista történelemfelfogással szemben az emberit a szellemin keresztül közelíti meg, a tett helyett az emberre figyel, s a cselekedetek történetírását a belső, emberi arculat feltárásának kísérlete váltja fel.

Joó Tibor azzal érvelt, hogy a szellemtörténet visszahatás a naturalista pozitívizmusra, amely a külső tényezők helyett az értékszemponturnak alakítás, a belső szellemi fejlődés megragadására irányul. Az új idealizmus filozófiájának világképéből származik, amely a neokantiánus ismeretelméleti kritizmuson alapszik. Rickert tisztázta a történelmi megismerés kategóriáit és objektivitásának feltételeit, eszközét pedig a szintetizáló intuícióban ismerte fel. A szinte-

tizáló intuíció adatokból ellenőrizhető ismeret, ténymegállapítás. Alkalmazása ismeretelméleti és logikai tudatosságot kíván és feltételez. A szellemtörténet individualista, a kollektív szellemet egyéni kölcsönhatások szintézisének látja, közel áll hozzá a hőskultusz és az egyén. Nem csupán a sikeres eszmék történelme és tipológiája, hanem a kollektívumok születését kutatja, ami az individuumból vezet el és biográfiák írására ösztönzi. A szellemtörténész ítélkezés helyett megért. Nem relativizál, hanem a relatív formákból az állandót és az ideálisat emeli ki és értéktant alkot. Ezért nem kell attól tartani, hogy művelői írástudói árulást követnének el.

Hatvany Lajos *A magyar történetírás új útjairól a Századunkban* részletes és szenvedélyes politikai esszét írt, amelyben a reformkori liberálisok és a század eleji radikálisok mellett, a reformkori konzervatívok és a magyar szellemtörténeti iskola történészei ellen érvelt.²⁴ Ebben — többek között — határozottan cáfolta Szekfű Horváth Mihály történetírásáról alkotott képét. Úgy látta, hogy Horváth Mihály tárgyilagosságra törekedett és témái sokrétűek voltak. Hatvany Lajos írásából érezni lehetett azt, hogy nagyon csalódott Szekfűben.

Vámbéry Rusztem pedig *mi-ők* képében az igazság keresését és a hatalom igazolását állította szembe. Ennek jegyében írta:

„Mi gonosz progresszívek nem hallgatunk el tényeket vagy ellenvéleményeket, nem következtetéseinkhez csipegetjük ki a tények közül bizonyítékainkat, mint a gyerekek a kalácsból a mazsolát, nem kötünk kényszeregyezséget a logikával, hanem álljuk a tényekből levont véleményünket akkor is, ha ezek véletlenül nem vágnak össze a politikai hatalom érdekeivel. Mi véletlenül nem akkor derítjük ki a legendás Fejedelemlről, hogy bordélyházat tartott fenn, amikor a Habsburgok vannak uralmon, nem az ellenforradalmi reakció idejében bizonyítjuk a liberalizmus kártékonyágát, nem olyankor szidjuk az esküdtbíráskodást és dicsérjük a halálbüntetést, amikor a forradalom az előbbit eltörölte és az utóbbit szorgalmasan gyakorolja.”²⁵

Babits Mihály a szubjektivitás, a relativizmus és a nemzeti kötöttség veszéyeire hívta fel a figyelmet. Kardos László pedig arra, hogy amivel szemben a szellemtörténészek át kívánták értékelni a magyar történelmet, csupán torzképe a pozitívizmusnak, hiszen az is összefüggések feltárására irányult.²⁶

A viszonyítás: A magyar nemzet története

A Szilágyi Sándor által szerkesztett, Vaszary Kolos hercegprímás neve alatt Schönherr Gyula által írt bevezetéssel és Jókai Mór utószavával ellátott milleniumi *A magyar nemzet története* tíz kötetes sorozat 1895 és 1898 között jelent meg az Athenaeum kiadásában. A sorozat a magyar nemzet alkotmányos fejlődésének politikai történetét és civilizálódásának művelődéstörténetét beszélt el és jelenítette meg metszetekkel, képekkel, rajzokkal, források másolataival. Pozitivisták *nemzeti liberális* elbeszélést ismerhettek meg, akik a húsz-

²⁴ Hatvany Lajos: Emberek és korok. Regényes korrajzok, naplók, cikkek. Vál, s.a.r.: Belia György. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1964. II. 283–318.

²⁵ Vámbéry Rusztem: Az élő múlt. Politikai téveszmék – társadalmi babonák. Pantheon, Budapest, 1931. 13.

²⁶ Vö. R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

ezer vásárló közül nem csak nézegették és lapozgatták, hanem el is olvasták a hétezer, kötetenként hétszáz oldalnyi sorozatot, amely a nemzeti szerveződéstől az alkotmányos nemzetállamig, a harcos nomád életformától a békés, művelt városi életmódig ívelő fejlődést mutatta be. Az elbeszélés a távoli múlttól a jelenig, Ázsiától a Kárpát-medencéig, a vándorlásoktól a megtelepedésen és az államalapításon keresztül az alkotmányos nemzetállam programjái és a program megvalósításáig, a távoli múlttól a nemzeti történelem megvalósult céljáiig ívelt.

Kik voltak a tízkötetes elbeszélés szerzői és miről szóltak az egyes kötetekben? A szerzők között három régész, nyolc történész, egy irodalomtörténész és egy politikai közíró volt. A *Magyarország a királyság megalapításáig* címmel közreadott első kötetben Fröchlich Róbert régész az elbeszélő források alapján a későbbi Magyarország területén a római hódítás előtt élt népek életformáját mutatta be. Kuzsinszky Bálint régész, ókortörténész, numizmatikus a római provinciák, Pannónia és Dácia egykori lakosainak történetét írta meg. Nagy Géza régész, etnográfus a Kárpát-medencében akkor élők népvándorlás kori történetével ismertette meg olvasóit. Marczali Henrik történétíró a magyarok eredetét, őstörténetét, vándorlásait, a honfoglalást, a kalandozásokat, a fejedelemség átalakulását és a királyság megalapítását, Szent István királyságát dolgozta fel. A kötet tehát egyfelől a magyar királyság megalapításának helyszínét, másfelől az ideérkező, itt honfoglaló, megtelepedő és államot alkotó magyarok történetét mutatta be. A kötet időhatárai a távoli múlttól az első ezredfordulón túlig terjedtek, több mint ezer évet fogtak át. Szerzői a sorozat leghosszabb, és a történettudomány eszközeivel legkevésbé felderített több mint egy évezrednyi időszakokra igyekeztek fényt deríteni.

A csaknem három évszázadot tárgyaló második kötet, *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)* egy szerző, Marczali Henrik műve volt. Komoly, tematikai teljességre törekvő, forráskritikus megközelítésben.

A harmadik kötetet — *Az Anjouk kora. Az Anjou ház és örökösei (1301–1439)* — ketten, Pór Antal és — a visszalépő Fejérpataky László helyett — Schönherr Gyula írták. Pór Antal egyháztörténeti, Schönherr Gyula politikai-történeti szempontból dolgozta fel az Anjou dinasztia és utódai uralkodásának százhuszonnyolc esztendőre kiterjedő eseményeit, történetét.

A Hunyadiak és a Jagellók kora (1446–1526) volt a címe Fraknoi Vilmos művének, aki e nyolcvan évről politikai-történeti szempontú eseménytörténetet adott elő.

A sorozat megindításakor Károlyi Árpád írta volna *Magyarország három részre oszlásának történetét (1526–1608)*, ám visszalépett, s helyét Acsády Ignác foglalta el. Ő gazdaság- és társadalomtörténetet művelt, ám a sorozatba politikai-történetet írt, így nyolcvankét esztendőét.

A Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig első három könyve (*II. Mátyás uralkodása, Bethlen Gábor kora, Bethlen halálától I. Lipót trónraléptéig*) fél évszázadra kiterjedő (1608–1657) politikai-történeti feldolgozás. Szerzője Angyal Dávid volt. Az egész kötet kevesebb mint tizedét kitevő *Társadalmi és műveltségi állapotokat* pedig Dézsi Lajos irodalomtörténész írta.

A *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)* szerzőségét eredetileg Thaly Kálmán vállalta. Mivel ő nem írta meg, így a bő fél évszázadot átfogó kötet Acsády Ignác politikatörténeti műve lett.

Marczali Henrik dolgozta fel *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig 1711–1815* címmel (későbbi kifejezéssel élve) a bő évszázadnyi „hosszú” tizennyolcadik századot. Komplex tematikával, árnyalt megközelítéssel, tárgyilagos megítéléssel, túlnyomórészt addig feltáratlan forrásanyag alapján.

A *nemzeti államalkotás kora (1815–1847)* Ballagi Géza széles forrásbázison alapuló bő három évtizedet tárgyaló politikatörténeti alkotása volt.

A sorozat zárókötetének szerzője Kónyi Manó, majd Marczali Henrik lett volna, de visszaléptek. Ezért *A modern Magyarország (1848–1896)* első részének, az 1848–1849-es szabadságharc politikai és hadi eseménytörténetének Márki Sándor, második részének, az 1849 és 1896 közötti politikatörténetnek Beksics Gusztáv lett a szerzője. Horváth Boldizsár, Falk Miksa és Kónyi Manó forrásokkal segítették Beksics munkáját.²⁷ A könyv fél évszázadot fogott át.

A sorozat szerzői közül Marczali Henrik két és háromnegyed könyvet (az egész sorozat csaknem harmadát), Acsády Ignác két teljes kötetet, Fraknoi Vilmos és Ballagi Géza egyet-egyet, Angyal Dávid csaknem egyet, Pór Antal és Schönherr Gyula, valamint Márki Sándor és Beksics Gusztáv egy-egy könyv felét, Fröchlích Róbert, Kuzsinszky Bálint és Nagy Géza összesen egy kötet negyedét, Dézsi Lajos egy másiknak a tizenötödét írta.

A címek túlnyomórészt politikatörténeti, közelebbről államtörténeti jellegű feldolgozásra és elbeszélésre utalnak. Közülük három dinasztiai, kettő királyok uralkodása szerinti korszakolásra épül. Az ország három részre tagolásának politikatörténetét elbeszélő mű az egységes magyar királyság hiányát, az annak helyébe lépő politikai kereteket és viszonyokat mutatta be. Egy másik két esemény, egy magyar történeti és egy európai történeti esemény közötti bő évszázadot tárgyalt. Olyan címet is olvashattunk, amelynek szerzője mindössze harminckét év politikatörténetének feldolgozására vállalkozott. Am ez az időszak kitüntetett jelentőségű volt, mert az elbeszélés szerint ebben a bő három évtizedben alkották meg a magyar nemzetállam programját. A sorozatzáró kötet fél évszázadra terjedt ki. *A modern Magyarország* már címével elkülönítette tárgyát a korábbiakban tárgyalt régi Magyarországtól, és arra utalt, hogy — mai kifejezéssel — jelenkortörténetet foglalt magában. A tartalomjegyzékek olvasása azt a benyomást kelti, hogy nemcsak a címek túlnyomó része politikatörténeti, hanem a könyv- és a fejezetcímek is. Ezekhez mintegy kiegészítésként művelődéstörténeti fejezetek társultak.

Amennyiben elolvassuk *A magyar nemzet történetét*, úgy találjuk, hogy az túlnyomórészt valóban politikatörténet, amelyhez függelékként némi művelődéstörténet társult. Utolsó két kötete foglalta magában a nemzeti liberális elbeszélés betetőzését, a modern magyar nemzetállam programját és annak megvalósítását, létrejöttét.

²⁷ A magyar nemzet története. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Athenaeum Irodalmi és nyomdai Részvénytársulat. Budapest, 1894–1898. <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>

Tüzetes, szinte mindenre kiterjedő forráskritikát, tematikai komplexitást és egyetemes történeti vonatkoztatást a Marczali Henrik által írottakban (I, II, VIII) találunk. Feldolgozásában a 18. század története igen árnyalt, differenciált, a fekete-fehér ábrázolástól és értékeléstől nagyon eltérő, sokszínű képet mutat.

A *magyar nemzet története* használatát, az egyes kötetek olvasását nem könnyítette meg, hogy nem volt tárgy- és névmutatója, kútfő- és irodalomjegyzéke. A kötetek impozáns, reprezentatív, szimbolikus külseje inkább albumhoz, mint kézikönyvhöz illett, és a foglalat, a külső igen nagykiterjedésű és súlyos volt. Sem kézbe venni, sem olvasni nem lehetett könnyű. Annál inkább alkalmas volt arra, hogy a szemet gyönyörködtesse távolról, és hogy kivételes alkalomkor kézbe lehessen venni, és lapozgatni.

A szerkesztő, Szilágyi Sándor a X. kötethez írt előszavában összehasonlította egymással a korábbi egy szerzős feldolgozásokat a milleniumi sorozattal. Megindokolta, hogy miért látta szükségesnek, hogy egész szerzőgárdát kérjen fel a feladatra:

„Eddigi történeteink egy ember tollából kerültek ki: a Palmáé, Katonáé, Virágé, Budayé, Fessleré, Mayláthé, Horváth Mihályé, Szalay Lászlóé s Szalay Józsefé. Késztelen, hogy ez a munka egyöntetűségének javára válik, de ma, midőn a történeti anyag napfényre hozása oly óriási mérveket öltött, hogy okmánytárakból és monographiákból egész könyvtárak állanak a kutatók rendelkezésére, ezek áttanulmányozása és feldolgozása egy ember részéről legyőzhetetlen akadályokba ütközött volna, annyival inkább, mert az eredeti terv szerint a tíz kötetre tervezett, tehát az eddigieknél jóval terjedelmesebb munkát négy év alatt teljesen be kellett fejeznünk. Ennek a tervnek megvalósítása csak egy úton volt lehető: ti. megnyerni azokat a szakembereket, kik mint specialisták, egyes korszakok történetével behatóan foglalkoztak, s a feldolgozandó anyagot akkép osztani fel köztük korszakok szerint, hogy azok az ezer év történetének teljes, kimerítő képét nyújtsák. Természetesen az egyes korszakok festésében, jellemzésében mindenki saját meggyőződését követte s mi ezek megnyilatkozásának akkor sem álltuk útját, midőn a feldolgozásban vagy jellemzésben nem mindenben értettünk velük egyet. Azt a kérdést, ha vajon elegendőnek tartjuk-e az irodalom útján hozzáférhető anyagot dolgozni fel, vagy a hiányok pótlására levéltári kutatások által teljesebbé tenni az anyagot, magukra a szerzőkre bíztuk, kik különben is legalkalmasabbak annak megítélésére, hogy nélkülözhetik-e a további forráskutatást vagy sem.”²⁸

„/.../ egyes részeiben a kor színvonalán álló munka, de egységes szintetizáló szempont, egységes szerkezet és következetes módszer híján igazi szintézisnek nem tekinthető. Lényegében sokféle érdeklődésű és különböző értékű monográfiák sorozata” – írta Hóman Bálint *A magyar nemzet történetéről* bő három évtized múlva. A többi korabeli szintézisről pedig ez volt a véleménye: „Az egykorú hosszabb-rövidebb összefoglalások közül a szempontok egysége és történetírói kvalitás tekintetében leginkább kiemelkednek Marczali Henriknek egyetemi előadásai anyagát közrebocsátó kézikönyve, Acsády Ignác materiális ízű szintézise, Baróti Lajosnak a korán elhalt Szalay József művét átdolgozó könyve, gróf Andrássy Gyulának angol ízlésű és alkotmányjogi érdeklődésű munkája.”²⁹

A *magyar nemzet története* kötetének túlnyomó többsége valóban politikai és hadi események történetét tartalmazta művelődéstörténeti kiegészítésekkel. Bár a tárgyalásban olykor keveredtek a politika- és művelődéstörténet

²⁸ A magyar nemzet története X. <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>

²⁹ A magyar történetírás új útjai. 34–35.

szempontjai, hat kötet szerzői dinasztiai és királyok uralkodásához kötötték elbeszélésük korszakolását. Ez alól a legelső és a három utolsó kötet alkotott kivételt. Az első azért, mivel olyan ezer éven túl ívelő időszakot fogott át, amelyet nem lehetett dinasztiaihoz vagy királyokhoz kötni. Szerzői ugyanis a magyar királyság megalapítása előtti, a későbbi Magyarország helyszínére és az ide érkező magyarokra vonatkozó ismereteket beszéltek el, beleértve a királyság megalapítását is. A nyolcadik kötet a török kiverését követően berendezkedő Habsburg abszolutizmus beolvasztó politikájának kudarcával és feladásával folytatja elbeszélését, majd a nemesi ellenállás és az új abszolutizmus és rendi dualizmus berendezkedésével zárta. A kormányzat- és államtörténeti, politikátörténeti tárgyaláshoz társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti szempontok és feldolgozások illeszkedtek egyetemes történeti vonatkoztatással. A kilencedik kötet a nemzetállam programjának kidolgozását tárgyalta politika- és művelődéstörténeti szempontból. A tizedik, a sorozatzáró kötet pedig a nemzetállam megvalósulását mutatta be politika- és hadtörténeti eseménytörténet, illetve politikátörténeti, egyenesen jelenkortörténeti tárgyalással.

A pozitivistáknak *nemzeti liberális* mesterelbeszélés a honfoglalás ezer éves évfordulója, a magyar állam milleniuma alkalmára és alkalmából készített szellemi vállalkozások sorába illeszkedett, azok közül az első volt. Ezt követték a Marczali Henrik által szerkesztett *Képes Világtörténet* és Borovszky Samu *Magyar vármegyék*-sorozat impozáns kötetei. A könyvsorozatok olvasóikban felidézhetők és megerősíthették a milleniumi ünnepsorozatok üzenetét. Azt, hogy a magyar nemzet állama ezeréves, magyar nemzetállam, alkotmányos és civilizált európai állam, amelynek létjogosultságát a kereszténység védőbástyájaként leírható múltja, jövőjét kelet- és délkelet-európai civilizációt terjesztő missziója bizonyítja. Ezt az időben elbeszélte történetet térben testesítették meg az ezeréves államiság emlékezetének helyei: a Sugárút (Andrássy út) végén a milleniumi emlékmű, a Múcsarnok, a Vajdahunyad vára és a körülötte lévő különböző stílusú épületek, az Iparművészeti Múzeum, az Országház kupolája, a Milleniumi Földalatti vasút (Európa első kéregvasútja), a Keleti és a Nyugati pályaudvar, a Ferenc József-híd, a Vaskapu megnyitása és a főváros és a vidéki városok számos építménye és civilizációs vívmánya.

Hóman Bálint és Szekfű Gyula elsősorban *A magyar nemzet történetét* kívánták felülírni a *Magyar történet*tel. Azzal, hogy nem vetítik vissza a múltba a normatív jelent, hanem egyenrangú, egyaránt fontos, önértékű és belső mércéjű korszakok belső összefüggéseit tárják fel. Nem politikátörténeti tematikát követnek és nem tekintik függeléknek a művelődéstörténetet, hanem kitágítják és elmélyítik a múlt külső és belső világát a társadalom, a gazdaság és a szellem, a lélek irányába. Kapcsolatba hozzák egymással a nagy európai szellemi hatásokat és a magyar nemzet autochtonitását. Sokszerzős monográfiák sorozata helyett két szerző egységes szempontok alapján valódi szintézist kívánt megalakítani. Olyan szintézist, amely Trianon után segíti a nemzetet abban, hogy illúziók helyett reális önismeretre tehessen szert.

Kulturális átvétel és eredetiség

Hogyan, milyen alapon határozhatjuk meg a történelem korszakait? Mutatnak-e eltérő sajátosságokat Európában és Magyarországon? Milyen kapcsolat volt a nagy európai eszmeáramlatok és az autochton magyar nemzet története között? Szolgaian átvették, lemásolták a gótika, a reneszánsz, a humanizmus, a reformáció, az ellenreformáció, a barokk, a felvilágosodás, a liberalizmus, a nacionalizmus és a szocializmus eszméit Magyarországon vagy az átvett eszmerendszerek egyúttal más jelleget kaptak a befogadás és alkalmazás folyamataiban, mint máshol?

A *Magyar történet* köteteiből kielemezhetőek a szintézis szerzőinek, a Mátyástól az első világháborúig terjedő elbeszélésből Szekfű Gyula válaszlai. Mégis mielőtt a *Magyar történet* korszakolását, annak alapját és kritériumait meghatároznánk, érdemes áttekintenünk gondolatmenetét a periodizáció típusairól és a korszakolás alapjáról, kulturális átvétel és eredetiség viszonyáról.

Szekfű Gyula az 1935–1936-os tanév első, őszi félévében *A magyar barokk korszak* címmel tartott kétszer heti négy órás főkéllégiumot az egyetemen. A kéllégium bevezetéseként azzal foglalkozott, hogy milyen korszakolás mit jelent, majd a kulturális átvétel (későbbi kifejezéssel: a kulturális transzfer) folyamataiban általános európai és egyedi magyar viszonyát érintette és arra a következtetésre jutott, hogy a korszakolás meghatározása és a korszak tárgyalásának módszere az átvett európai eszmét és az átvevő fejlődési állapotát és eredetiségét egyaránt ki kell, hogy fejezze. A kulturális átvétel és az eredetiség értelmezésében arra támaszkodott, ahogy Horváth János közeliítette meg a nemzeti irodalom egyediségét.³⁰

Szekfű előadásába bevonta azokat az értelmezéseket, amelyek továbbgondolták Hóman Bálint és az ő — a *Magyar történet*ben alkalmazott — korszakolását, mindenekelőtt Váczy Péter és Mályusz Elemér interpretációit. Kiindulásként megkülönböztette egymástól a monográfiákban és a szintézisekben, elsősorban a milleniumi *A magyar nemzet történetében*, a *Magyar történetben* és annak visszhangjában alkalmazott korszakolásokat. Elkülönítette a külsőleges jegyek alapján kialakított korszakolásokat, mint a *Hunyadiak kora* vagy a *Mohács után* azoktól, amelyek valamilyen belső ismérv köré csoportosították a periodizációt: patrimonialis királyság, reneszánsz, szimbolikus államszervezet (Váczy Péter), karizmatikus királyság (Mályusz Elemér), középkori magyar nagyhatalom, protoreneszánsz, magyar rendi állam (mindhárom Hóman Bálint). Ez utóbbiak mindegyike az államra vonatkozott, hiszen azokban a korszakokban, amelyeket jelöltek, még az állam határozott meg mindent, adott mindennek képet. Hangsúlyozta, hogy a külsőleges korszakolásnak van belső alapja, csak kimondatlanul, mivel azt a régebbi történetírás nem találta meg. Az a periodizáció, amely belső ismérveken alapszik, elkülönítő jegyeit a nemzeti élet olyan területéről merítheti, amely a korban nagy szerepet játszott, de az éppúgy lehet az egész nemzeti életet átfogó, azt meghatározó és jellemző sa-

³⁰ Szekfű Gyula: A magyar barokk korszak. Egyetemi előadás, 1935–1936. I. félév, 4 óra. *Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár*; G 630/4. 1–2.

tosság is. Minthogy a korok egymástól nem függetlenek, nem lehet egy szóval kifejezni azt, ami a nemzeti élet minden területére érvényes. A korszakok külső névadása az egyszeri magyar helyzetet fejezi ki, míg a belső ismérvek alapján meghatározott periodizáció során olyan kategóriákat használunk, amelyek más népekre is jellemzőek. Ilyen a reneszánsz, a gótika, a barokk, amely a legtöbb európai nép történetében korhatározó. Ezek esetében tudnunk kell, hogy a magyar fejlődési fok más volt, mint a külföldi, a magyar reneszánsz természete, jellege különbözött az osztrákétól, a csehétől, az olaszétól és az angolétól. A különböző fejlődési fokok elvezetnek a kisépek történetének egyik fontos kérdéséhez, a kultúrátvételhez, az pedig az eredetiséghez.

„Elképzeltetlen egy minden önállóságtól mentes, szellemileg üres kor, hiszen a nemzeti szellem állandó munkában van. Nem egy óra, amely megáll, félszázadon át nem jár, s ezáltal a magyarság szellemisége idegent kérődzik.”³¹

A magyar történelem egyediségével és önelvűségével ellenkezik az a tétel, miszerint a 18. század nemzetietlen kor volt, akár amiatt, mivel a Habsburgok politikai elnyomása alatt volt, akár azért — vitatkozott Mályusszal —, mert a bécsi barokk legyűrte a 17. századi magyar szellemet, minthogy Magyarországon idegen dinasztia uralkodott.

Akkor járunk el helyesen, ha megállapítjuk, hogy mi az általános európai korképző és mennyiben önálló annak magyar átvétele. Az átfogó fogalmak, mint a reneszánsz, a barokk, a protestantizmus, az ellenreformáció az egész emberi életet és az egyes emberen át a társadalmat és a kultúrát egyaránt átfogják és jellemzik. Ezért nem elég egy-egy korban egy-két embert, vagy az emberi élet egy részét, oldalát megragadni. Olyan kategóriára van szükség, amely kollektív, totális, átfogja az egész emberi életet.³²

Ezek pedig a nagy európai eszmeáramlatok, amelyek — mint látni fogjuk — tagolták azt a korszakolást, amelyet Szekfű Gyula alkalmazott mesterelbeszélésében. Ám nem befogadási folyamataik története alkotta a szintézis legalapvetőbb szintjét. Részei voltak a periodizációnak, de fundamentálisabb és autochtonabb rendszerbe illeszkedtek.

Tagolás: korszakok és témák

A *Magyar történet* 1928 és 1934 között, hét, egyenként négy-ötszáz oldalas nagyformátumú kötetben látott napvilágot. Az utolsó két kötetet 1935-ben *II. Rákóczi Ferentől gróf Tisza Istvánig* címmel a kiadó, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Szekfű Gyula neve alatt külön is kiadta.

A *Magyar történet* második, bővített és teljes kiadása 1935–1936-ban és az azt követő harmadik bővített és teljes változat (1936), a negyedik (1937), az ötödik (1938), a hatodik (1939) és a hetedik (1941) változatlan utánnyomás hat, egyenként csaknem hétszáz oldalas kötetben jelent meg. A második kiadástól mindegyik kötetet időrendi áttekintés zárta. A bővített változat függelékeként külön 150 oldalas füzet tartalmazta az egész mű tárgy- és névmutatóját, ame-

³¹ Szekfű Gyula: A magyar barokk korszak. *EKK* G 630/4. 2.

³² Szekfű Gyula: A magyar barokk korszak. *EKK* G 630/4. 1–2.

lyet Ember Győző készített el. 1990-ben újranyomták a második, bővített variáns hasonmását. Az interneten, a Magyar Elektronikus Könyvtárban viszont az elsőt találjuk meg.³³ Mindkét változatot használtam, mivel találunk különbségeket közöttük, elsősorban a kútfők és az irodalom áttekintésében, de a szerzők időnként magán a szövegen is finomítottak.

Az *Őstörténet. Törzsszövetség. Keresztény királyság* című első kötetet Hóman Bálint írta, aki a magyarok történetét a magyarok eredetétől III. Béla birodalmáig, a 12. század végéig, 1196-ig tárgyalta. Hóman Bálint volt a szerzője *A rendiség kialakulásának kora* címmel írt második kötetnek, amelyben a 12. század végétől a 14. század ötödik évtizedéig, 1196-tól 1342-ig beszélt el a magyar történelmet *Nagyhatalmi törekvések; Az Aranybulla korának politikai és társadalmi mozgalmai; Tatárveszedelem. Osztrák és cseh háborúk; Oligarchia; Küzdelem a trónért és hatalomért; A rendi állam közhatalmi szervezetének kiépítése* tematikus egységekben. A *magyar nagyhatalom* cím alatt a harmadik kötetben Hóman Bálint a *Világuralmi tervek; A középkori magyar nagyhatalom; A rendi társadalom felé; A renaissance felé; Küzdelem a török ellen* című egységekben írta meg — az utolsó két tematikus egységnek valószínűleg Bartoniek Emma volt a szerzője — a magyar történelmet Nagy Lajos uralkodásától Mátyás királlyá választásáig. A kötetben az utolsó két részt Szekfű Gyula írta: *A magyar renaissance állam* címmel Mátyás uralkodásának és *A rendek uralma Mohácsig* cím alatt a Mátyás halála és a mohácsi csatavesztés közötti magyar történelmét. A harmadik kötet időhatárait 1342 és 1526 alkották. Az első három kötet témái és alkorszakai politikatörténeti, jogtörténeti, társadalomtörténeti és szellemi történeti tagolást mutatnak.

A negyedik, ötödik, hatodik és hetedik kötet szerzője Szekfű Gyula volt. A kötetek címe — az utolsó kivételével — egy-egy évszázad: *A tizenhatodik század; A tizenhetedik század* és *A tizennyolcadik század*, az utolsóé viszont, holott csak az első világháborúig terjeszkedett, *A tizenkilencedik és a huszadik század* volt. A címeiket nézve az a benyomásunk támadhat, mintha a korszakolás alapja századonkénti lenne. Holott a tartalomjegyzékek is összetettebb képet mutatnak. A tüzetes olvasásból pedig kiderül, hogy a századonkénti kötetek politikatörténeti, társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti, szellemi történeti témákat és korszakolást foglalnak magukban, amelyek nincsenek mereven elválasztva egymástól, egymásra vonatkoznak, ahogy az egyes korszakok is. *A tizenhatodik század* az 1526 és 1606 közötti időszakot tárgyalja *A polgárháború és a három részre osztás; A Habsburg királyság berendezése; A kereszténység védőbástyája. A védelem királyi szervezése; Az új nagybirtok kifejlődése és nemzeti szerepe; A vallási kérdés: a hitújítás; Az erdélyi kérdés. A fejedelemség kialakulása; A német uralom kifejlődése Bocskay nemzeti reakciójáig* tematikus egységek szerint. *A tizenhetedik század* 1606-tól 1690-ig mutatja be a török hódoltság területén, a királyi Magyarországon és az erdélyi fejedelemségben élők történetét *Föld és népe a török hódítás korában* (talajviszonyok, társadalmi és nemzetiségi viszonyok, a jobbgátság helyzete: az alsó kulturális fok, nemesség és városok,

³³ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. I–VII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928–1934. <http://www.elib.hu/00900/00940/html/>

magasabb műveltség); *Az erdélyi magyar államrendszer. A vallásügy* (az új nemesi alkotmány és politikai gondolkodás, az erdélyi fejedelemség, a vallási kérdés, a katolikus restauráció); *A bécsi abszolútizmus útján* (a politikai fejlődés a Wesselényi-összeesküvésig, a Lipót-féle abszolútizmus, a török kiűzése) társadalom-, nemzetiség- és gazdaságtörténeti, szellemtörténeti és politika- és hadtörténeti tematikai egységekben.

Szekfű Gyula a két évszázadot *A tizenhatodik századhoz* írt előszavának tanúsága és a két kötet tagolása és az elbeszélés egyes szálainak egymásra vonatkoztatásai miatt egy egységnek tekintette:

„Az a két század, mely a mohácsi vésztől veszi kezdetét, egymással olyan szoros kapcsolatban van, hogy szinte lehetetlen egyenként, egymástól elkülönítve tárgyalni őket. Szellemi és politikai, gazdasági és társadalmi téren a két század úgy következik egymásra, mint ugyanazon kornak bevezető és befejező része; külön-külön mindegyik csak fél, egész csak a kettő együtt. A XVI. században megkezdődő helyzetek a következő században fejlődnek ki, az itt kötött csomókat a XVII. század oldja meg, tisztára kronológikus előadás csak töredékképet, torzót tudna nyújtani. A török hódoltság mindkét századon áthúzódik, a Habsburgi-erdélyi, német-török, dunai-tiszai ellentét a XVI. században kezdődik és a XVII. századnak főtartalmát teszi, a fegyveres nemzetnek a nagybirtok által megszervezése szintén mindkét századot lefoglalja; a XVI. század reformációját organikusan követi a XVII. század ellenreformációja. Egészben véve elmondhatjuk, hogy lényegest e két század csak együtt szolgáltat a nemzeti élet ezeréves történetéhez. A feldolgozásnál mégis iparkodtam az első kötetet a XVI., a másodikat a XVII. század történetére koncentrálni. Ehhez képest az egész munkának e jelen negyedik kötete azon alapvető kérdéseket próbálja megvilágítani, melyeket azután a XVII. századnak kellett megoldania: a királyság külföldre költözését, a védelem királyi megszervezését a török hódítással kapcsolatban, a török nyomás alatt Magyarországnak a nyugati szomszédjaival való szorosabb érintkezésbe léptét, az új központi igazgatás, az új nagybirtok kialakulását, az új Erdélyt és a reformáció elterjedését. Mindegyik szó egy-egy ellentétet jelent, mely a középkorban egységes nemzeti lelket foszlányokra készül szakítani. Ez ellentétek először Bocskay felkelésében törnek elő, ennek leírása fejezi be a kötetet, hogy a következő, ötödik kötet egy, az egész korszakot átfogó etnográfiai és társadalmi leírás után a megoldások képét adja, melyeket a XVII. század próbált létrehozni.”³⁴

A tizennyolcadik század a török kiűzésétől II. József haláláig, a rendi-nemzeti ellenállás győzelméig tárgyalta a magyarok történetét *Az új leopoldi berendezkedés és a Rákóczi-felkelés (Bécsi kísérlet az új berendezésre, Rákóczi-felkelés)*; *A barokk-rendi korszak (A közjogi kompromisszum; A barokk műveltség; Az új népesség. Gazdasági és nemzetiségi viszonyok; Mária Terézia korszaka)* és *A felvilágosodás (A felvilágosodás terjedése; A felvilágosodás krízise; A nacionalizmus; Erdély és a melléktartományok)* korszakolása és témái szerint. *A tizenkilenc és huszadik század* pedig 1790-től 1914-ig, a rendi-nemzeti ellenállás győzelmétől az első világháborúig mutatta be a *Három nemzedékben* értelmezett periódusnál bő négy évtizeddel hosszabb időszakot a *Három nemzedékéhez* nagyon hasonló felfogásban és tárgyalásban, némi terminológiai és értelmezésbeli különbséggel és a nemzetiségek történetének bevonásával *A rendi nacionalizmus (Nemzeti és rendi politika; A társadalom); A reformnacionaliz-*

³⁴ *Szekfű Gyula*: Előszó a IV. és V. kötethez. In: *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet. I–VII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928–1934. IV. A XVI. század. 5. <http://www.elib.hu/00900/00940/html/>

mus (Széchenyi és a harmincas évek; Kossuth és a negyvenes évek; A nemzetiségi kisebbségek kifejlődése) és A kiegyezési korszak (A dualizmus. A Szabadelvű Párt uralma; A szellemi kép; Az egyensúly megbomlása. A fejlődés irányai) köré csoportosítva az elbeszélést.

A kulturális átvétel, az alkotmány- és a jogtörténet, a művészettörténet, az irodalomtörténet, az egyháztörténet, a gazdaság- és társadalomtörténet, a régészet és a nyelvtudomány, a historiográfia és nagy hangsúllyal a történelmi segédtudományok eredményeinek alkalmazásai a Hóman-kötetek politika-, külpolitika- és hadtörténeti szempontjaira visszahatott, módosították és átala-kították a tárgyalást.

A Szekfű-kötetekben a korszakolás kritériumai több szempontúak voltak. Egyrészt követték a politikátörténeti periodizációt. Másrészt a gazdaság-, társadalom-, és művelődéstörténeti állapotokról helyzetképeket, dinamikájukról folyamatábrázolásokat olvashatunk, amelyek egyúttal belső tagolások és új témák alapjait alkották. Harmadrészt a szellemtörténeti irányzatok, eszmeáramlatok, világnézetek és stílusok korszak/alkorszakképző jellegűek voltak, amelyek kultúrátvétel-értelmezéseket foglaltak magukban a reneszánsz, a reformáció, az abszolutizmus, az ellenreformáció, a barokk, a felvilágosodás, a nacionalizmus és a liberalizmus és a szocializmus esetében.

Szekfű Gyula jól tudta hasznosítani saját kutatásait, sokat merített a hazai és a nemzetközi történelmi szakirodalomból, igen jól ismerte a német eredményeket és tájékozott volt a francia és az olasz szakirodalomban is. Az ezeken kívül eső teljesítményeket kivételesen vagy másodkézből ismerte. A társ- és rok-kontudományok körében ugyancsak tájékozott volt, ismerte, alkalmazta és továbbgondolta azok számos eredményét. Különösen gyümölcsöztette Horváth János felismeréseit a külföldi kulturális átvétel és a magas kultúra népi kultúrába leszivárgásáról.

Amennyiben összehasonlítjuk Szekfű Gyula *Magyar történet*-köteteinek tematikáját *A magyar nemzet története* 16–19. századi kötetait feldolgozó szerzők témáival és korszakolásával, Acsády Ignác, Angyal Dávid, Ballagi Géza, Márki Sándor és Beksics Gusztáv politikátörténeti, pozitivistá nemzeti liberális szempontjaival, szembeszök Szekfű javára az, hogy a látásmódja szintetikus és a tematikája sokrétű. Azt is érzékelhetjük, hogy a rendek, a protestantizmus és Erdély szerepét másként értékelte, mint Acsády Ignác és Angyal Dávid és ezt sokan elfogultságnak látták.³⁵

A reformkort — követve a *Három nemzedék* koncepcióját — nagyon eltérően ítélte meg, mint Ballagi Géza. Furcsa módon Szekfű forrásbázisa — a *Fontes*-kötetek használata ellenére — szűkebbnek látszik, forráshasználata a nemzeti liberális szemponttal szembeállított — a nemzeti liberális séma ellenében historicista megközelítés alkalmazásának meghirdetése ellenére — konzervatív mérce jegyében tendenciózusabbnak mutatkozik Ballagi Gézáénál.³⁶

Márki Sándor 1848–49-es szabadságharc félkötetét nem adataiban, hanem egészében értelmezte át. Beksics Gusztáv félkötetének jelenkortörténeti,

³⁵ A magyar nemzet története V–VII, IX–X.; *Magyar történet* IV–V, VII.

³⁶ Magyar történet VII. Vö. A magyar nemzet története IX.

meglehetősen publicisztikus megközelítésében jogkiterjesztés és asszimiláció feszültségének az asszimiláció irányába feloldását pedig Szekfű Gyula elhárította és a kettő összefüggését szkepticusan ábrázolta.³⁷

Marczali Henrik 18. százada tematikailag sokrétű volt, értékelésében kiemelt szerepet kapott. Kötetének nagy egységeit ugyan a politikai változások szempontjából, részben a királyok uralkodása szerint tagolta, ám politikatörténeti fejezeteivel (amelyek árnyalt személyiségrajzokat, kis biográfiákat is magukban foglaltak), azonos súlyúak voltak gazdaság-, társadalom-, művelődés-, egyház- és eszmetörténeti fejezetei, amelyeket egymásra vonatkoztatott és egyetemes történeti keretben tárgyalt. Részében és egészében a 18. századot korántsem látta és láttatta nemzetietlen kornak. Bemutatásában, értelmezésében és értékelésében — amelyekben Mária Teréziáról és II. Józsefről írt úttörő monográfiáira és az 1790/91-es országgyűlés politika- és eszmetörténetét feltáró és értelmező, hamarosan monográfiában megtestesülő kutatásaira támaszkodott — a Habsburgok és a rendek, a felvilágosult abszolutizmus és a rendi-nemzeti ellenállás szerepe és viszonya példamutatónan árnyalt és tárgyilagos volt.³⁸ Ezért ebben az esetben Szekfű Gyula újítása nem tematikai, hanem koncepcionális jellegű volt, mindenekelőtt a *rendi barokk* fogalmának megalkotása és alkalmazása. Annak a fogalomnak a megalkotása és alkalmazása, amely legtöbb kritikusa szerint koncepciójának egyik gyenge láncszeme volt.³⁹

Szekfű Gyula *Magyar történet*-köteteinek századonkénti tagolása több szempontú volt. A második kiadástól részletes tartalomjegyzék, a tételek summázata könnyítette meg az olvasók tájékozódását és orientálását. Sokszempontú, tematikailag sokrétű szintézist olvashattak. Olyat, amely az egyes korokat belső mércéjük felől kívánta — és gyakran tudta — ábrázolni és megkomponálni. Ám az egyes korok nemcsak hatottak egymásra a kompozícióban, hanem belső mércéjüket felülírta egy olyan, az egyes korszakokon átívelő mérce, amely a korszakokat a historicista mérce ellenére sorba rendezte, kijelölte helyüket és meghatározta funkciójukat az elbeszélés egészében. Az, ami felülírta a soktényezős, tematikailag sokrétű és sokszínű kompozíciót, a historicista kánont, s ami a *Magyar történet* 19–20. századi kötetét meghatározta és amely kapcsolatot létesített Szekfű Gyula 1913 és 1922 közötti művei és a *Magyar történet*ben megalkotott historicista és szellemi-történeti mesterelbeszélése között. Ez pedig nem volt más, mint annak az ideológiai konstrukciónak a továbbépítése, amelyet máshol már alkalmunk volt észlelni, rekonstruálni és kontextusba helyezni. Az, amire egyáltalán nem lenne sem jogos, sem méltányos leszűkíteni vagy visszavezetni a *Magyar történet* Szekfű-köteteinek sokszínű, tematikailag és szempontokban gazdag mesterelbeszélését, ám ami meghatározóan jelen volt benne és áthatotta azt.

³⁷ Magyar történet VII. Vö. A magyar nemzet története X.

³⁸ A magyar nemzet története VIII. Vö. *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I–II. MTA Történelmi Bizottsága, MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1881, 1885; *Uő*: Mária Terézia 1717–1780. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Franklin Társulat, Budapest, 1891; *Uő*: Az 1790–91. évi országgyűlés. I–II. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1905–1907.

³⁹ Magyar történet VI. Vö. A magyar nemzet története VIII.

A korszakokon átívelő szempont: egység–megosztottság

Szekfű Gyula a *Magyar történetben* — a kötetek címeit nézve úgy tűnhetett — századok szerinti korszakolást követett. Azon belül viszont megtaláltuk mindazokat az európai világnézeti és stílus kategóriákat, amelyek a 15. századtól a 19. századig elterjedtek és meggyökereztek Magyarországon: a reneszánszt, a humanizmust, a reformációt, az ellenreformációt, az abszolutizmust, a barokkot, a felvilágosodást, a nacionalizmust, a romantikát, a liberalizmust, és a szocializmust. Mégsem ezek alkották a korszakolás alapját. Nem is egyszerűen a századok. A periodizációt ugyanis az határozta meg, hogy Szekfű Gyula a *Magyar történet* általa írt kötetében az államterület és a magyar politizáló osztály értékrendje kettészakadásának a történetét mondta el. Kötetcímei ellenére három nagy korszakot különített el egymástól: a 16–17. századot, mint egy egységet, a 18. századot és a 19. századot. Azon az alapon, hogy milyen kihívások elé került az egységes magyar állam területi és szervezeti megőrzésének, helyreállításának, majd ismételt megőrzésének a feladata, s hogy miért és hogyan bomlott fel a magyar politizáló osztály értékrendjének az egysége és miért nem sikerült azt helyreállítani.

Mindkét egységet az bontotta meg, hogy a török hódítás után kettészakadt a korábban egységes ország két király, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János híveire, a királyi Magyarországra és a Szulejmán ütközőállamából törökpárti fejedelemséggé alakuló Erdélyre. A 16–17. században a török hódítás és következményei, a 18. században egy *már nem, még nem* állapot (a török hódoltság következtében kipusztult magyar népesség helyére betelepített nemzetiségek *még nem*, a török *már nem* fenyegette a magyar állam magyar jellegét és területi egységét), a 19. században pedig a török hódítás következményeinek beérése (*a nemzetiségi és a közjogi ellentétek kiéleződése*) volt a korszakolás meghatározó szempontja. Az, hogy mi segítette és mi veszélyeztette a magyar állam területi, és a magyar nemzet politikai és értékrendszerbeli integritásának helyreállítását.

A *Magyar történet* Mátyás uralkodásától az első világháborúig terjedő időszakának történelmi kérdéseit tárgyaló kötetében Szekfű Gyula a 16–17. századi török uralom következményének látta, hogy az ország Habsburg uralom alá került, amely a törökkel szemben a kisebbik rossz volt. Ugyancsak a török hódítás vezetett oda, hogy az ország színmagyar területeinek lakossága elpusztult. A 18. századi betelepítésekkel nagy nemzetiségi, nem-magyar tömegek kerültek Magyarország területére és így az ország soknemzetiségű lett, a magyarok a nem-magyarokkal szemben kisebbségbe kerültek. A Habsburg uralom és a nemzetiségi kérdés tehát a török hódoltság következménye volt. Csakúgy, mint a magyar politizáló osztály megoszlása *nagymagyarokra* és *kismagyarokra*, *nyugati magyarokra* és *tiszai magyarokra*, *labancokra* és *kurucokra*. Ez a szembenállás már az ország három részre tagolódásakor kialakult, s a Habsburg uralkodó iránt hűséges, az országot a Habsburgok alatt egységesíteni kívánó *nagymagyar* politika hívei és a magyarok fő ellenségével, a törökkel szövetséges, Habsburg-ellenes, protestáns és erdélyi *kismagyar* politizálás támogatói között feszült.

A *nagymagyarok* az ország egyesítésének az érdekében következetesen szembeszálltak a törökkel, de ehhez a Habsburg uralkodó támogatására volt szükségük. Politizálásuk arra irányult, hogy uralkodójukat rávegyék arra, hogy birodalmának hadi és pénzügyi erejét mozgósítsa a török kiverésére. A *kismagyarok* viszont a Habsburgok ellenében hajlandók voltak szövetkezni a törökkel és támogatták annak az ország felosztását eredményező és fenntartó, az egységes Magyarország helyreállítását mindenáron megakadályozó politikáját. A mohácsi véstől a szatmári békéig terjedő időszakban a Habsburg uralkodó tanácsadói azonban idegen abszolutizmust próbáltak meghonosítani Magyarországon. A *kismagyar* politikusok ezt rendi szabadságküzdelmekkel megakadályozták. Ennek eredményeként a *nagymagyar* politizálás hívei újra és újra kompromisszumot köthettek az udvarral. Ez oda vezetett, hogy a Habsburg vezetésű egyesült keresztény seregek kiverték a törököt, felszabadították az országot, az uralkodó pedig a *kismagyar* ellenállás következtében lemondott Magyarország abszolutista kormányzásáról és elfogadta annak belső önkormányzatát, a rendi dualizmust.⁴⁰

A történelmi koncepció mércéjét, a történelmi Magyarország eszményét Szent István és Széchenyi alkották. A követendő *nagymagyar* magatartást és utat Nádasdy Tamás, Illésházy István, Esterházy Miklós, Zrínyi Miklós, Károlyi Sándor, Széchenyi István és a centralisták képviselték, a *kismagyar* mentalitást pedig Werbőczy István, Szapolyai János, Fráter György, Báthory István, Bocskai István, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos.

A magyarság regenerálódása és az ország újjáépítése a 18. században, Habsburg uralom alatt és a *nagymagyar* politikusok tevékenységének eredményeként következett be. Ezt az egyensúlyt bontotta meg a *kismagyar* politizálás újabb változata, a *magyar* liberalizmus a 19. században, amely oda vezetett, hogy az érzelmi és sérelmi politika *kuruc* hívei lehetetlenné tették a békés alkotómunka folytatását. Ők ugyanis értelmetlen, sehová sem vezető küzdelmekben őrölték fel a magyar politika erőit. Ezzel pedig a magyarságot kiszolgáltatták a zsidó kapitalizmus és a nemzetiségi fenyegetés veszedelmének, amely a két forradalomhoz és Trianonhoz vezetett.⁴¹

A *Három nemzedékben* elmarasztalt magyar reformkor és az egész 19. század a *Magyar történetben* a 18. századi békés alkotómunka, a regeneráció, a *rendi dualizmus* barokk időszakához képest minősült hanyatló kornak. A *Magyar történet* újkori koncepciója a 16–17. században a (felelős, hivatott politizálást jelentő) *nagymagyar* és a (törökkel cimboráló lázadás, az önérdek és az abszolutizmussal szembeni hasznos eszköz mezőnyében elhelyezkedő) *kismagyar* politika ellentétpárjára épült. A 19. században a *nagymagyar* felfogás Széchenyit, a centralistákat és a kiegyezés híveit, míg a *kismagyar* koncepció Kossuthot és követőit jelölte. A korabeli mércét pedig mindinkább a centralisták képviselték.

Ebbe a rendszerbe, az államélet, a terület, a politizáló osztály és a nemzet egységének és szétválásának ellentétébe illeszkedtek be a nagy európai eszme-

⁴⁰ Magyar történet IV, V.

⁴¹ Magyar történet VI, VII.

áramlatok átvételei. Azok a kulturális átvételek, amelyek maguk is visszahatottak az egzisztenciális ellentét alakulására.

Redukcionizmus, a kirakósjáték végső megoldásának megtalálása, indoktrinációs eljárás lenne, ha az *egység–ellentét* kérdésének már-már metahistóriai szintjére szűkítenénk a periodizáció kritériumait. Am alapvetően értenénk félre a historikus korszakolását, ha nem látnánk, hogy milyen alaphoz mérte és viszonyította az alkorszakokat képező kulturális transzfereket. Azokat, amelyek bemutatása során alkalmazta és érvényesítette historicista és szellemtörténeti szempontjait és szintetizáló kompozíciós képességeit.

A mesterelbeszélés alapkonstrukciója, az, amely a korszakolás fundamentumát meghatározta és amelyhez az alkorszakokat illesztette, 1913-tól 1929–1933-ig más-más kontextusba került és egyre újabb jelentéssel bővült.

Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi korszerű–korszerűtlen* ellentétpárját a Rákóczi-botrány védekező írásaiban *nagymagyar–kismagyar* felfogással, a *Három nemzedékben* a potencialitást jelentő *értelmi politika* és az aktualitást uráló *érzelmi politizálás* ellentétévé, a *Három nemzedék* második kiadásának *Bevezetésében* és *A politikai történetírásban* a *nagymagyar* és a *kismagyar történetírás* historiográfiai alternatívájává, a *Magyar történetben* pedig a 16–20. századi magyar történelem *nagymagyar–kismagyar* útjává transzformálta. Olyan ideológiai konstrukcióvá, amelynek egyik tagja a metahistóriai mérce szerepét töltötte be, miközben az ellentétpár egyik pólusát alkotta. Igaz, tartalmilag nem estek mindig teljesen egybe, de a különbségek árnyalatnyiak voltak.

Ez volt az a konstrukció, amelynek nemcsak Szekfű Gyula életművében volt nevezetes utóélete. Ugyanis kiindulópontul szolgált Németh László 1939-ben a *Kisebbségben* megfogalmazott *mélymagyar–hígmagyar–jöttmagyar* triáza megalkotásához. Annak ellenére, hogy tartalmilag a *mélymagyarok* korántsem estek egybe a *nagymagyarokkal*, ahogy a *hígmagyarok* sem voltak azonosak a *kismagyarokkal*. Funkcionálisan viszont nyilvánvaló összefüggést érzekelhetünk közöttük. Szekfű Gyula ideológiai konstrukciójának Németh László által átformált, *kismagyar* kulturkritikai változatát Bibó István szabadította ki az asszimiláció, a nemzetkarakterológia és a nemzeti ontológia szövevényéből, helyezte politikai-pszichológiai, politikai hisztéria-elemző összefüggésbe és értelmezte át a *túlfezült lényeglátók–hamis realisták* ellentétpár (és a *realista lényeglátók* normatív fogalma) kidolgozásával. Abban az esszéjében, amelyben dekonstruálta a *nagymagyar* historicista elbeszéléssel vitatkozó *kismagyar* nemzetkarakterológiai beszédmódot, lebontotta annak nemzeti ontológiai tematikáját és a magyar alkatdiskurzus helyébe a magyar politikai hisztéria okainak felfejtését állította.⁴²

Babits Mihály és Németh László véleménye

Babits Mihály Szekfű *Magyar történetének* kötetait kivételes írói alkotásként méltatta és a romantikus illúziókkal való kíméletlen szakításként mutatta be:

⁴² Vö. Dénes Iván Zoltán: Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 101–122, 137–221, 250–258, 259–261.

„Szigorú és modern történet ez; irodalom a szó ibseni értelmében: ítélőszék önmagunk, régi énünk fölött. Kiméretlenül leplezi le dicső és átkos ópiumainkat, s gyanakvó ujjakkal kopogtatja végig a jóakarát ürege tégláit, melyek mélybevivő utunk követték ki. Bizalmatlan és kegyetlen, amilyen maga a nemzet kell hogy legyen önmagával szemben, egy új Mohács napjaiban. Mohácstól Mohácsig: soha nagyobb szüksége, égetőbb órája nem volt a történelmi szintézisnek, lelkiismeret vizsgálatnak mint ma. ...”

Illúzió nélküli önismeret — nevelés — művelés: ezek végső reményei e kiábrándult, háború utáni szellemnek, mely dicstépő a múlttal, bizalmatlan a jövővel szemben, pesszimista, és igen! végletesen konzervatív (mert könnyű belerohanni az új rosszba, de nehéz megtartani a régi jót). Mindez nem kedves a magyar pszichének, mely a glóriatépést csak a forradalmi illúziók lázában, s a konzervativizmust csak a nemzeti frázisok görögtüzében tudja elképzelni. Szekfű újból megzavarta a Prokrustes-skatulyákat, melyekbe nálunk minden szellemet azonnal begyömöszöl a közvélemény. Jutalma, bevett szokás és magyar sors szerint, gyanú és vád: egyfelől »Rákóczi-gyalázó« s »hazafiatlan«, másfelől »opportunistikus alkalmazkodó«, alig van meghajszoltabb alakja hajszolt irodalmunknak.

Mindenben egyetérteni talán mindenkinek nehéz vele; nemzeti vagy forradalmi délibábjainkra egyformán hideg szél fú lapjairól. De ez a szél edző és szükséges. S pusztá ideológ ellenszemből meg nem becsülni múltunk egyetlen nagy, őszinte s mai vizsgálatát, új illusztrációja volna Szekfű örök témájának: az Ideológia és az Alkotás ellenségei.⁴³

Németh László a *Magyar történet* köteteiről nagy elismeréssel írt:

„Szekfű nem tartozik az igazi nagy írásművészek közé – akiket prózájuk is megőriz, ha nézeteik meg is avasodnak; anyagának bősége, érdekessége, az ügyes szerkesztés, változatos feltalálás azonban stílus nélkül is olyan nagy formai értéket ad történetének, hogy azt laikusok akkor is képeskönyvként s történetírók akkor is példaként forgathatják, amikor szűkös elfogultságaiból rég kiszabadultak. Alig van e kétezer oldalas alkotásnak olyan fejezete, melyen az ő anyagfölkutató, ismeretbevonó, enciklopédikus leleménye valami módszeres újdonsággal ne lepne meg. Egy-egy vaskos kötet öt-hat nagy szívügy-kérdés köré csoportosít évtizednyi eseményeket s könyvespolcnyi bizonyítékokat. A kérdésekben szűkösség, az anyagban hatalmas bazár. Királyok zsebe, só és vámjövendelmek, reneszánsz életrajzok, tájak történelmi maszkaráljai, épületleírások, búcsúk zászlói, régi ötvösművek divatja, jezsuita színpadok állványai, mocsarak dögvésze, hajdani bankársorsok, a török földön átvonuló követek útirajzai villannak egymásba egy filmfelvétel képeként.”⁴⁴

Elismerése azonban igen kemény kritikával társult:

„Amint a jól ismert köteteken végiglapozunk, sóhajunk ma is ugyanaz, ami nyolc év előtt, amikor Tizennyolcadik századát olvastuk: milyen kár, hogy ez a gazdag *Magyar történet* azt fojtogatja, amiről szól: a magyar történetet. Szekfű érdemül ő maga és mások is azt szokták fölhozni, hogy ő a magyar történetet a régi kuruc-labanc ellenkezésből európai látóhatárba emelte. Én ennek épp az ellenkezőjét látom: senki úgy bele nem ragadt a kuruc-labanc kátyuba mint ő. Valóságos lélektani rejtély, hogy egy ilyen nagy képzettségű és nagy anyagú író, hogy tud kétezer oldalon át ebben a most már igazán fölülmulható antinómiában újra és újra alámerülni.”⁴⁵

Szekfű Gyulának nyilván nagyon jól esett Babits Mihály elismerése, akivel régóta becsülték egymást. Annál rosszabbul érinthette Németh László kegyetlen, szellemi apagyilkossággal felérő lélekrajza, s azon belül egyes műveinek, így a *Magyar történet*nek a bírálata. A nem szakemberek véleményéről így írt:

⁴³ Esszék, tanulmányok. II. 412–414. Lásd még: II. 419–421.

⁴⁴ *Németh László: Szekfű Gyula*. Bolyai Akadémia, Budapest, 1940.64–65, illetve: *Úó: Sorskérdések*. Gond, jegyz. Grezsa Ferenc. Magvető-Szépirodalmi, Budapest, 1989. 550–551.

⁴⁵ *Úó*. 65, ill. 551.

„.../ a történettudományt éppúgy kell éveken át tanulni, mint a gépészmérnökséget és orvostudományt – s aki ezen a szaktanuláson nem ment keresztül, annak a véleménye érdekes lehet, de nem döntő arra, hogy a történész mit gondoljon a saját munkájáról. Az bizonyos, hogy a nem szakkörökből jövő helyeslés erősítheti önbizalmát, de viszont az ily helyről érkező ócsárlás nem veszi el kedvét és bizalmát a jövő elismertetésben.”⁴⁶

A *Magyar történet* Szekfű-köteteit sokan utasították el. Zoványi Jenő protestáns-ellenes, katolikus felekezeti elfogultságban marasztalta el.⁴⁷ Csuday Jenő premontrai szerzetes történetíró a nemzeti történetírás tévútjának minősítette.⁴⁸ Vámos Ferenc *Hagyományok a máglyán: a magyar történetírás válsága* címmel egész könyvet írt ellene.⁴⁹ Mindezeket Szekfű Gyula nyilván nem tekintette komoly szakmai bírálatoknak és ezért nem is foglalkozott velük.

Domanovszky Sándor bírálata

Angyal Dávid és Károlyi Árpád a bécsi békével és a vallásszabadsággal kapcsolatos forrásértelmezést és értékelést — nem nyilvánosan — elfogadhatatlannak ítélte és súlyosan kifogásolta. Igaz, nem ismertették a *Magyar történet* köteteit és nyilvánosan nem vitatták tételeit. Feltehetően azért, mivel nem értettek egyet az azokban, különösen a 16–17. századi kötetekben foglaltakkal, de hajdani pártfogoltjukat sem akarták bántani, magukat pedig Szekfű Gyulához képest — akkor már — peremhelyzetben lévőknek tekintették. Nem vitatták tehát a nyilvánosság előtt állításait, s a *Bethlen Gábor* tételeit is csak Szekfű nevének említése nélkül cáfolták.⁵⁰

Domanovszky Sándor viszont a *Magyar történet* négy kötetét (I, IV, V, VI) és *A magyar történetírás új útjait* a *Századok* hasábjain ismertette.⁵¹ A *Magyar történet* I. kötetét, Hóman Bálint művét érdemi megjegyzések mellett megnyugodva vette tudomásul.⁵² Szekfű kötetéről viszont részletes, alapos, lelkiismeretes és mélyreható bírálatot fogalmazott meg.⁵³ Az egyik — a IV. és V. kötetéről,

⁴⁶ Szekfű Gyula (Budapest, 1942. május 30.) – Bajcsy-Zsilinszky Endrének, *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár*, Ms 10205/1.

⁴⁷ Zoványi Jenő: Szekfű és társai történetírása. Viktória Nyomda, Budapest, 1938.

⁴⁸ Csuday Jenő: Nemzeti történetírásunk téves útjai. Szalay Nyomda, Budapest, 1934.

⁴⁹ Vámos Ferenc: *Hagyományok a máglyán. A magyar történetírás válsága*. Kecskeméti Nyomda, Kecskemét, 1940.

⁵⁰ Angyal Dávid: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. *Századok*, 1929, 1930. 353–364, 465–485, 577–606; *Uő*: Történeti tanulmányok. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1937, http://mtda.hu/books/angyal_david_torteneti_tanulmanyok.pdf; Károlyi Árpád: Néhány történelmi tanulmány. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930; *Uő*: Jegyzetek Szekfű *Magyar történetének* új kiadásához, és kútforrásaihoz. *MTAKK Ms 766/11*.

⁵¹ Domanovszky Sándor: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet I. Hóman Bálint: Őstörténet, törzsszövetség, keresztény királyság. *Századok*, 1929–1930. 423–429; *Uő*: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet IV, kötet. Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. V. kötet. Szekfű Gyula: A tizenhetedik század. *Századok*, 1929–1930. 881–903; *Uő*: A magyar történetírás új útjai. *Századok*, 1931. 273–279.; *Uő*: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet. VI. kötet. Szekfű Gyula: A tizennyolcadik század. *Századok*, 1933. 308–315. A *Magyar történet* második és harmadik kötetét Holub József recenzálta, időben utolsó, hetedik, a 19. és 20. századot feldolgozó kötetét pedig Balanyi György ismertette.

⁵² *Századok*, 1929–1930. 423–429.

⁵³ *Századok*, 1929–1930. 881–903, 1933. 308–315.

a 16. és 17. századról írt — bírálat felért egy tanulmánnyal.⁵⁴ Olyan terjedelemben és olyan mélységben foglalkozott a két kötettel, amely választ érdemelt volna. Mindkét kötetéről írt elemzésének tételei és érvei rekonstrukciót, elemzést és a *Magyar történet* tételeivel és érveivel összehasonlítást igényelnének. Erre nem, csupán néhány tétel rövid bemutatására vállalkozom.

A kritikus elismerte és nagyra becsülte Szekfű Gyula szintetikus látásmódját és kivételes teljesítményét, új, különösen közigazgatástörténeti eredményeit, ugyanakkor bemutatta és vitatta a szintézis értékelésének egyoldalúságait.⁵⁵

„Szekfű Gyula minden tekintetben modern felfogású történetíró. Hogy a történet nagyvonalú rekonstruálása iránt kiváló érzeke van, azt megmutatja már »A magyar állam életrajza«-ban és a »Három nemzedék«-ben. Gondolatsorait nagy művészi készséggel, meglepő plaszticitással állítja olvasói elé. Ellenállhatatlanul ragadja magával az olvasót, hogy ugyanazokat a következtetéseket vonja le előadásából, amelyekre ő jutott. Hogy eközben a »hősökön« gyakran ő is keresztülgázol, nem csodálhatjuk. »A száműzött Rákóczi«-ban ezt sokan hazafiatlanságnak tudták be, ami Szekfűtől a legteljesebb mértékben távol állt. Módszerében van az oka annak, ha az egyéniségek iránt kevesebb benne a fogékonyság és téves volt Rákócziójában az az indoklás, hogy »hús és vér« embert akar bemutatni. »A magyar állam életrajza«-ban is csak két egyéniség emelkedik ki: Szent István és Széchenyi; a »Három nemzedék«-en egészen Széchenyi uralkodik, mellette mindenki más háttérbe szorul. Előadóművészetét már régebben Rembrandt stílusához hasonlítottam. (A száműzött Rákóczi. Magyar Figyelő, 1914. 376.) Jellemzi őt a sötét színek kedvelése, ami lelke mélyén bizonyos pesszimizmust sejtet. A sötét tónusok közt, amelyek alapjában illenek a magyar történet szomorú eseményeihez, ritkák a fényfoltok. Nem mintha nemzetünk történetében nem volna elég fényes momentum, de mert pesszimizmusa és módszerének sajátságai ezeket az ő lelki szemei előtt árnyékba állítják. Nem az a feltűnő, hogy a nagyvonalú beállítás mellett bizonyos aprólékoságok elvesznek — hiszen ez természetes következmény —, hanem hogy a fény csak oda esik, ahová a művész vetíti. Ilyesmi csak műteremvilágításban lehetséges, a plein air nem ilyennek mutatja a valóságot; de a történelemnek mégis nem az a hivatása, hogy a naturát, mint a művészet alakítsa, hanem ellenkezőleg, hogy — minden művészi szempont ellenére — az igazságot rekonstruálja.⁵⁶

Domanovszky a Habsburg Magyarország mellett és a rendiséggel, a protestantizmussal és Erdéllyel szembeni elfogultságban marasztalta el Szekfű Gyulát.

„/.../ a beállítás /.../ következetesen, a hosszú részletkutatások eredményeként kialakult, általánosan elterjedt felfogással szemben a Habsburgi állam igazoló iratának színében tűnik fel.⁵⁷

Szekfű 16–17. századi koncepciójával szemben megállapította:

„Erdély, keleti magyarság, Bocskai-koncepció és rendiség nélkül a magyarság sorsa /.../ sokkal szomorúbban alakult volna. /.../ Nem oszthatjuk /.../ azt a nézetet, hogy »Erdélynek magyarságvédő szerepe« csak 1670 után »alakult ki sokak képzeletében, akik ezt a képet visszavetítik a múltba s Bocskai, Bethlen, Rákóczi idejét kívánják vissza a magyar szabadság védelmére« (V. 356.)⁵⁸

Azt is kifogásolta, hogy bár Szekfű Gyula a barokk hazai kezdeteit Pázmány Péter, Zrínyi Miklós és Gyöngyössi János írásaiban és Bethlen Gábor ud-

⁵⁴ Századok, 1929–1930. 881–903.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo. 881–882.

⁵⁷ Uo. 884.

⁵⁸ Uo. 898, 899.

varában, tehát a 17. században fedezte fel, elterjedését a 18. századra tette, annak egészére kiterjesztette, túláltalánosította és eszményítette.

„Visszásnak tartjuk, hogy mindenért a rendiség állíttatik oda bűnbaknak, és minden jó — értve alatta a népjólét előmozdítását — csak a bécsi kormányzat javára könyvelődik el. Elég e tekintetben Mária Terézia korát áttanulmányozni és ezzel összehasonlítani, hogy mi történt ugyanakkor Erdélyben. A nagyhercegség szomorú viszonyainak magyarázatát Sz. egyszerűen abban látja, hogy »úgy látszik, mint ha Erdély az akkori közlekedési viszonyok közt túl messze volna a bécsi kormánytól.« (435). Pedig Erdélyben a bécsi törekvéseknek nem állotta útját a rendi országgyűlés! A két országrésszel szemben folytatott különböző politika tehát bizonyára nem a távolságban, hanem más tényezőkben leli magyarázatát, az ez irányú újítások korántsem önmagukért létesültek. Mária Terézia úrbéri rendeletéről pedig ma már tudjuk, hogy az extenzívben művelt területeken a jobbágyra helyzetének jelentékeny rosszabbodását jelentette.»⁵⁹

Egészében elsietettnek, az analízis előtti és helyetti szintézisnek látta Szekfű munkáját:

„A lelki megismerést esetleg jelentőségben a részleteket tisztázó analízis fölé helyezhetjük, de időrendben eléje semmi esetre sem. A rekonstrukció csak akkor lehet helyes, ha a lelki megismerés a részleteket tisztázó analízis munkáján érett meg. /.../ A történetíró tehát semmi esetre sem érlelhet ki valamely gondolatsort, ha az nem a részletekbe való elmerülés és a saját következtetéseivel szemben gyakorolt kritika eredményeként jelentkezik. /.../ az átértékelés /.../ nem a kollektív erők kidomborításából, de nem is az új kutatások és részlettanulmányok eredményeiből szűrődött le. Az átértékelést tehát Szekfű munkája nem mutatja előnyös oldaláról. A szembehelyezkedés a kialakult felfogással feltűnően éles, de megnyilvánulásaiban nem a történeti anyag, hanem a szerző egyénisége tükröződik. Túlzott fogalmazásai belső összeütközésbe kerülnek azokkal a részekkel, amelyek adatszerűen részletebben vannak megalapozva, ami ingadozásokra vezet, az elbeszélő rész és a szerző koncepciójának egymástól elhajlására.»⁶⁰

Miért nem válaszolt Szekfű Gyula a bírálatra?

Szekfű Gyula nem gondolta át Domanovszky Sándor érveit, nem fogadta el, hanem elutasította azokat úgy, hogy nem írt komolyan vehető szakmai választ Domanovszky Sándor bírálataira. Véleményét, amelyet a „korszerű, modern, a szakirodalom új eredményeit ismerő és alkalmazó – korszerűtlen, elavult, a szakirodalom eredményeit nem ismerő és nem alkalmazó” szembeállítással írt körül, különböző írásaiból rekonstruálni tudjuk.

„azok a bírálatok, melyek első köteteimmel foglalkoztak, /.../ meggyőztek arról, hogy sok tanulságot a kritikákból nem fogok meríthetni, mivel velem egykorú, vagy nálam idősebb kutatóink erősen ragaszkodnak a nálunk évtizedek óta meggyökereedett felfogásokhoz, s így párbeszéd közöttük és közöttem majdnem lehetetlen, mint különböző nyelvet beszélő emberek között.»⁶¹

Angyal Dávid és Károlyi Árpád érzékeltetett, Domanovszky Sándor részletesen kifejtett ellenérveit — Angyal Dávidhoz írt levelének tanúsága szerint — keserűen, megbántva, sértetten, eltérő szemléletük bizonyosságaként, a maradiak és a meg nem értett úttörő ellentéteként élte meg.

⁵⁹ Századok, 1933. 315.

⁶⁰ Századok, 1929–1930. 903.

⁶¹ *Szekfű Gyula: Válaszom a Magyar Történet dolgában.* Budapesti Szemle, 1936. 371.

Egy évvel később *Az erdélyi tolerancia körül* című, a *Katholikus Szemlé*-ben publikált cikkében a nyilvánosság számára is megfogalmazta a „korszerű tudós és művelt hívei – korszerűtlen, műveletlen maradiak” szembeállítását, amivel felmentette magát attól, hogy tételesen sorra kelljen vennie a koncepciójával szembeni ellenérveket.

A vallási türelem keresése a 16–17. századi Erdélyben visszavetítés. Ugyan találunk ott toleranciát, de az nem a vallásszabadság eszményének az alkalmazása volt. Abból következett az, hogy az egyes felekezetek kénytelek voltak eltérni egymást, mert nem volt kellő erejük, hogy rákényszerítsék vallásukat a más felekezetűekre. El kellett viselniük egymást, ami nem humanista ideál alkalmazása, hanem kényszerhelyzet belátása volt – vonhatjuk le Szekfű Gyula gondolatmenetének (amelyben Rác Lajos, Asztalos Miklós és Török Pál *Protestáns Szemlé*-ben megjelent vitacikkeire válaszolt) elméleti tanulságát. Azt, amit pozitív mondanivalónak tarthatunk. Ezzel párhuzamosan viszont a következőket következtetést találjuk: mivel szintézisének hívei és ellenfelei között egyaránt találni különböző felekezetűeket, nem a felekezeti hovatartozás, hanem a korszerű történelmi műveltség birtoklása vagy hiánya dönti el azt, hogy valaki elfogadja vagy elutasítja az ő mondanivalóját.

„Ma már bizvást állíthatom, hogy a Magyar Történetnek, s benne az én köteteimnek, melyekről kizárólag beszélhetek, vannak protestáns hívei és vannak katolikus ócsárlói. Új megállapításaim elfogadása vagy elutasítása nem katolikus és nem protestáns kérdés. A cujus religio-elv, a tolerancia, a protestáns egyházi irodalom dolgában nem egy nézetemet több protestáns szakember osztja, így sokban Révész Imre, Ince Gábor, /.../ Balla Antal, Török Pál stb. A XVIII. századi magyar barokk konstrukcióját igaz, hogy a protestáns Domanovszky Sándor utasította el, de ugyanezt tette a katolikus Pintér Jenő és a szintén katolikus vitéz Málnási Ödön is, az utóbbi egyenesen felszólított, hogy a barokknak szerinte teljesen téves konstrukciójáról mondjak le és a barokk fogalmat többé ne alkalmazzam. Viszont a protestáns Joó Tibor volt az, aki a barokkról szóló irodalom teljes ismerete alapján történelmi valóságként körvonalazta a katolikus és protestáns barokkot /.../ helyeslők és ócsárlók tehát semmiképp sem felekezeti táborok szerint oszlanak meg. Inkább azt mondhatnám: a nagyközönség aszerint helyesli vagy utasítja el munkám újszerűségeit, hogy képes-e még új nézetek befogadására, vagy pedig elmerülve a harmadik nemzedék gondolkozásában, új felfogások és szemléletek befogadására immár képtelen. Szakembereknél viszont a szakismeretek hiánya vagy megléte dönti el a csatlakozás kérdését. Aki Troeltschről, a »Minoritátentoleranz«-ról, vagy a barokk-irodalom szerzőiről soha nem hallott, s azok megismerésére akár ideje vagy kedve, akár előképzettsége hiányzik, az bizonyára kételkedéssel fogadja a cujus régiót vagy a hazai barokkot illető fejtegetéseimet, holott megfelelő szakismeretek birtokában természetesnek fogja találni azokat. Eddigi tapasztalataim alapján látom, amint az ellenzők sora fogy és a történelmi műveltség terjedésével a munka barátainak száma egyre gyarapszik – vallási különbség nélkül.”⁶²

Szekfű Gyula nyilvánosan, szakfolyóiratokban nem válaszolt sem Angyal Dávid és Károlyi Árpád kritikáira, sem Domanovszky Sándor részletesen kifejtett bírálatára. Azt az utat választotta, hogy egykori mentorainak és történész kollégájának — a művelődéstörténet professzorának, tanártársának a budapesti egyetemen — álláspontjával nem vitatkozott. Néhány írást, mindenekelőtt Angyal Dávid Bethlen-közleményeit a *Magyar történet* újabb kiadásának kútfő-

⁶² Szekfű Gyula: *Az erdélyi tolerancia körül*. *Katholikus Szemle*, 1934/11. 668.

és irodalom-részében minősítette, leosztályozta. Olyan műfajban és formában, amelyre nem lehetett válaszolni egyenrangú félként, vitapartnerként. Mindezt azért tette, mert bírálatukat, köztük Domanovszky Sándorét egyáltalán nem fogadta el. Kritikáját és érveit komoly megfontolás nélkül egyszerűen elhárította, megbélyegezte és visszautasította. Különböző utalásaiból kirajzolódik a kép: Domanovszky — Angyal Dávidhoz és Károlyi Árpádhoz hasonlóan — szerinte korszerűtlen, túlhaladott szemlélethez és módszertanhoz kötődött, a pozitivistá *nemzeti liberális* kánont követte, ezért nem érthette meg az ő korszerű, újító, más szemléletű és módszerű alkotását és emiatt nem volt miről vitatkozni vele.

Vajon volt, egyáltalán lehetett olyan történész, akinek a bírálatát a *Magister* elfogadta – legalább annyira, hogy komolyan megfontolja észrevételeit és érveit?

„Az egyedülvalóság nyomasztó érzetét csak az a tudat enyhítette, hogy fiatalabb kutatóinknak nagy része már sokban ugyanazon olvasmányokon nőtt fel, mint én, módszerük is ennél fogva hasonló az enyémhez, munkáikban igen sokszor indulnak ki megállapításaimból, s így tőlük várhatom azt a helyeslést és azon korrektúrát, melyre, mégpedig mindkettőre, bizonyos mértékig szüksége van minden írónak, aki nem akar végképp befelé fordulni és az élettől elszakadni.”⁶³

Szekfű Gyula 1936-ban felsorolta azokat a kondíciókat, amelyek a *Magyar történet* általa írt kötetének történész olvasóját képesítik arra, hogy érdemben tudjon viszonyulni az ő mondanivalójához. Az, aki tőle tanult, az ő megállapításaiból indult ki, tehát átmege azon a minőségi szelekciót jelentő informális vizsgán, amelynek ő szabja meg a feltételeit és ahol ő a vizsgáztató, a teljes elfogadás mellett véleményt nyilváníthat.

Mályusz Elemér a Magyar történetről egyetemi előadásain

Szekfű Gyula fiatalabb, azonos képzettségű kollégájától elismerést, azonosulást várt, legfeljebb kisebb korrekciókkal. Olyan visszajelzést, amely megerősíti abban, amit alkotott. Hamarosan olyan bírálatokat olvashatott, amelyek szerzője, Mályusz Elemér mindenben megfelelt formai igényeinek, amelyeket művei befogadásának feltételül támasztott. Nála fiatalabb volt, történész képzettsége, jártassága a külföldi elméleti és módszertani szakirodalomban, felkészültsége a társadalom- és szellemtörténetben nem hagyott kívánni valót maga után. 1930-tól 1934-ig a szegedi Ferenc József Tudományegyetem magyar történeti tanszékének professzora volt, 1934-től pedig Szekfű Gyula tanártársa a budapesti egyetemen a középkori magyar történeti tanszéken. Álláspontját a barokkról, a felvilágosodásról, a magyar történelemről, annak európai kontextusáról viszont Szekfű Gyula *Magyar történetével* szemben, azzal vitatkozva fogalmazta meg és fejtette ki. Először módszeresen — a húszas években írt, a 18. század végére és a reformkorra vonatkozó tanulmányai után — *Magyarország története a felvilágosodás korában* című kollégiumában 1930–1931-ben a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen hallgatói előtt.⁶⁴

⁶³ Szekfű Gyula: Válaszom a Magyar Történet dolgában. Budapesti Szemle, 1936. 372.

⁶⁴ Mályusz Elemér: Magyarország története a felvilágosodás korában. Szerk, jegyz, utószó: Soós István. Osiris, Budapest, 2002.

Szekfű Gyula álláspontját így jellemezte:

„A mai kor világnézeti felfogásának kivetítődése a magyar történeti irodalomban a kétségtelenül legnagyobb hatású magyar történetíró, Szekfű Gyula újabb munkássága. *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* (Budapest, 1920.) című munkája hosszú vádirat a liberalizmus ellen és a romanticizmus dicsőítése. Most megjelenő nagy műve, a *Magyar történet*, nemzeti múltunknak ez az átrevideálása pedig a barokk szellem és e szellem tipikus képviselőinek olyan magasztalását tartalmazta, s ugyanakkor az ellenkező szellemi áramlat híveinek olyan lebecsülését és lenézését, hogy előadására egész enyhén csak annyit mondhatunk, hogy az nem mentes körünk divatos jelszavaitól és felfogásától.”⁶⁵

Más eredményre jutunk, ha a magyar történelmet önmagában nézzük, és másra, ha azt az európai műveltség részének tekintjük – állította:

„Az első képet nagyon szépen, a született művész stílusérzékével Szekfű Gyula festette meg *Magyar történetének* a 18. századot tárgyaló kötetében. /.../ Szekfű természetesen és helyesen találja: a barokk szellem nálunk szinte Mária Terézia haláláig élt. Véleményünk szerint pedig ezt a szellemet és a barokk műveltséget évtizedeken keresztül mesterséges módon, erőszakkal tartották fenn, mégpedig Bécsből, és így megakadályozták, hogy a felvilágosodás hozzánk korábban eljutva, a maga átalakító, fejlesztő és modernizáló hatását idejében kifejtse.”⁶⁶

A két értelmezés eltérő vonatkoztatást jelent és eltérő konzekvenciákra vezet:

„Az erőszakos uralomnak lett a következménye az, hogy a magyarság kulturális tekintetben a 18. században visszamaradt. Világos, hogy az ilyen elmaradottság, visszamaradás csak akkor tűnik a szemünkbe, ha a magyarság életét mindig a széles európai távlatokba behelyezve szemléljük és vizsgáljuk. A különbségek csak akkor vehetők észre. Ha ellenben — mint azt Szekfű teszi — nem ügyelünk arra, mikor kezdődik Angliában a szabad vallásgyakorlat, Franciaországban a polgárság szabadabb érvényesülése, Hollandiában a vallási kultúra visszazorítása és egy /másik/ világ kifejlődése, akkor csakugyan elveszítjük tisztánlátásunkat.”⁶⁷

Szekfű ugyanis szerinte az esetlegességek sorozataként értelmezte a magyar történelmet, a felszínen maradt, moralizálással pótolta az európai vonatkoztatást, a hosszú távú folyamatok okainak feltárását, ami relativizmust eredményezett, s a mindenkori hatalmi viszonyok elfogadását vonta maga után. Az övé viszont azáltal, hogy európai összefüggésekbe helyezi a magyar történelmet és nagyobb távlatra figyel, érzékeli a történelem értelmét, providenciális jellegét. Ezáltal segíti, hogy életünket értelmesnek láthassuk.⁶⁸

Nem tudom, mennyire volt szokás a harmincas évek Magyarországon szakmai vitát folytatni egyetemi előadásokon. Ott, ahol a vitapartner nem volt jelen, ezért nem is válaszolhatott az elhangzó bírálatra. Jómagam 1994-ben hallgattam John Rawls politikai filozófiai előadásait a Harvard Egyetem Filozófiai Intézetének Ralph Waldo Emerson nevét viselő épületében. Ő is vitapartner nélkül vitatkozott, de másként, mint Mályusz. Amikor vitapartnerre, Robert Nozick nézeteit taglalta, tárgyyszerűen vitatkozott. Ugyanis joggal feltételezte, hogy mindkettőjük nézetei egyaránt hozzáférhetőek a hallgatóság számára, amelynek tagjai el tudják dönteni, hogy melyik álláspont milyen érvekkel

⁶⁵ Magyarország története a felvilágosodás korában. 10.

⁶⁶ Uo. 128.

⁶⁷ Uo. 128.

⁶⁸ Uo. 129.

és mennyire alátámasztott és így melyiket találják meggyőzőbbnek.⁶⁹ Mályusz Elemér viszont egyetemi előadásain időnként egymással összeegyeztethetetlen szerepekbe került. Ugyanis egyszerre volt történész és hitszónok, vádló és bíró. Érvelése néhol és némelykor a protestáns providencializmus szemléleti jegyeit és a hitvalló prédikáció sajátosságait viselte magán, s emiatt érvelése időről időre kinyilatkoztatásba torkollt. Ennek ellenére tételei és érvei átgondolt, komoly, kiforrott európai és magyar történelmi koncepcióra utaltak. Olyanra, amelyre — amennyiben a tudományos nyilvánosság fórumain fejt ki őket — választ érdemelt.

Mályusz Elemér és Szekfű Gyula vitája a vallási türelemről

Mályusz Elemér *A Rákóczi-kor társadalma* című tanulmányában nem bírálta Szekfű Gyula *Magyar történetét*, nem is vitatkozott vele. Ám tanulmányának egésze, tételei, érvei, gondolati íve és konklúziója koncepcionális kihívás elé állították *A száműzött Rákóczi és a Magyar történet — 17. és 18. századi köteteknek — szerzőjét*. Olyan kihívás elé, amely elháríthatatlan volt. Szekfű Gyula válaszolt is rá.

Mályusz Elemér azt állította, hogy a vallási türelem eszméje protestáns eredetű, ami nem a katolikusokkal szembeni harcban alakult ki, és nem a lutheri vagy a kálvini protestantizmus terméke, hanem éppen a velük szembeni 17. századi küzdelemben a hollandiai és angliai protestáns szekták vívmánya volt. Azoké, akik levonták a vallási individualizmus valamennyi következményét és eljutottak annak felismeréséhez, hogy a hit az egyén legbelsőbb ügye, ezért senki sem kényszeríthető arra, hogy megváltoztassa. Ez a felismerés pedig azonnal eljutott Magyarországra és elfogadtatásra talált a református egyházon belül Kelet-Magyarországon és Erdélyben, az ellenreformációtól térben és időben távol.

„A Rákóczi-kor /.../ két lehetőség közül választhatott. Az egyiket a régi barokk valóságpolitikai, a másikat az új, linzi béke képviselte. Megszabadulva az egyoldalú bécsi nyomástól, a magyarság az életérdekeinek megfelelő megoldást az újhoz csatlakozásban találta meg. /.../ Szécsényben /.../ Rákóczi közvetítésével rövid vita után katolikusok és protestánsok »barátságos egységre« léptek. Kifejezetten és határozottan félretolták a földesúri jogot és a vallás szabad gyakorlásának elvi álláspontjára helyezkedtek. /.../ Fátumszerű volt, hogy a Habsburg-ház és a vele összeforrott bécsi barokk kultúra nem értette meg a Rákóczi Magyarországa által képviselt modernebb gondolatot. Idegen volt a számára s mikor győzött a harctéren, eltiporta ezt is. /.../ ha nem lett volna néhány évre Rákóczi Magyarországon vallási béke, mondhatnók, hogy a barokk fanatizmus érvényesülése »korszerű« jelenség volt. Így csak elszomorító hanyatlásnak minősíthetjük, egy korábbi fokra zuhanás jelének, ahonnan a magyarságot egy elszánt Habsburg-uralkodónak kellett felemelnie, de csak évtizedek múlva és akkor már a katolikus magyarok akarata ellenére. /.../ Közben a rokokó-izlés helyenként magyar ruhába öltöztette a szentek szobrait s így a magyar jelleg előtört a mélyből, a mód azonban, ahogyan ez történt, nem volt európai színvonalú. Korszerű európai kultúra és magyar jelleg nem olvadtak össze.”⁷⁰

⁶⁹ Rawls, John: Az igazságosság elmélete. Ford. Krokovay Zsolt. Osiris, Budapest, 1997. Eredeti kiadás: A Theory of Justice. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 1971.; Nozick, Robert: Anarchy, State and Utopia. Basic Books, Inc., Publishers, New York, 1974.

⁷⁰ Mályusz Elemér: A Rákóczi-kor társadalma. In: Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára. Szerk. Lukinich Imre. I–II. Magyar Nemzeti Szövetség, Franklin Társulat, Budapest, é.n. [1935]. I. 56–63

Szekfű Gyula a *Theologiában*, a Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi karának folyóiratában *A vallási türelem és a hazai puritanizmus* címen közreadott vitacikkében így összegezte a tanulmány mondanivalóját.

„Mályusz Elemér tulajdonképpen tárgyán, a Rákóczi-felkelés társadalmi viszonyainak rajzán túl a XVII. és XVIII. század egész szellemének vonalát próbálta meghatározni, s itt eltérve az én korábbi felfogásomtól, a katolikus vezetésű XVIII. századot hanyatló kultúrájának és idegen lelkiségűnek jellemezte, viszont az igazi barokkot a XVII. századra téve, benne erősen haladó elemeket vélt fellelhetni: társadalmilag az alsóbb osztályok jobb helyzetét, vallásilag türelmet és a fanatizmus kegyetlenségétől eltávolodást, nemzetileg gyökeres magyar és antihabsburg kultúrát.”⁷¹

Úgy látta, hogy Mályusz felmutatta a vallási türelem szűk körre terjedő eszmei átvételének tényét, de nem bizonyította — nem is bizonyíthatta — országos elterjedését, hiszen átvétel és elterjedés között hosszú, lassú, több tényező befogadási, növekedési folyamat zajlott le.

„Mályusz szellemtörténetileg ugyanolyan jelenségeket lát Magyarországon a XVII. században, mint a nyugati népeknél. Amint Olasz-, Németországban, Hollandiában a XVII. század a barokk kor, úgy nálunk is, és amint a vallási türelem Hollandiában és Angliában e században lép fel, úgy a »humánumnak ez a gondolata közvetlenül és feltűnésével egyidejűleg jutott el Magyarországra« (54. l.), itt megszüntette a válásügyi kegyúri jog alapján való felfogását, /.../ a linzi békében ki is mondattak »a lelkiismereti szabadság nem kizárólag a református egyház határain belül ismertett el; a politikai változások sajátságos alakulása folytán az egész magyarság kincsévé lett«; /.../ s bár a katolikusok megakadályozták a végrehajtást, a türelem eszméje mégis elég erős volt, hogy az egész korszakra jellemzőnek találja Mályusz, s amikor 1711 után antitoleráns katolikus törvényhozás következett, a türelem e hiányával jellemzi és ítéli el az egész XVIII. századot is.”⁷²

Mályusz szűk forrásbázis alapján, elfogult protestáns szerzők (Zoványi Jenő és Zsilinszky Mihály) szelektív adatait túláltalánosítva állította, hogy amikor a hazai puritanizmussal megjelent a vallási türelem Magyarországon, menten közkinccsé vált. Az eszme felbukkanása egyáltalán nem azonos elterjedésével és megvalósulásával. Összetett folyamattal van dolgunk. Révész Imre református egyháztörténész — akinek a munkásságát Mályusz ismerte és használta — tétele nyomán Szekfű továbbra is úgy látta, hogy a reformátori protestantizmus a 16. és 17. században a vallási türelem elvi ellensége volt. Viszont most már elismerte, hogy a protestáns szekták, az anabaptisták és a kvékerek valóban a tolerancia úttörői voltak. A 17. század közepén a presbitériumoknak voltak ugyan Kelet-Magyarországon és Erdélyben hívei, ám megvalósításukhoz tanult, literátus emberekre lett volna szükség.

Az átvétel „lassú növekedést” (Troeltsch), a régiség ellenálló erejét, a magyar fejlődés önelvűségét (Horváth János) mutatja, amely

„mindig új és új idegen elemeket vesz fel, de azokat saját életfeltételei szerint dolgozza át. Verbóczi társadalomszemléletének uralma alatt csak természetesnek tartjuk, hogy a presbyteri elv is felhasználható a nemesi kizárólagosság támogatására, mégpedig a papsággal szemben /.../ a név ugyanaz lehet, de gyökeresen más tartalmat nyer Magyarországon, mint Angliában. /.../ A helyzet ugyanaz most is, mint a XVI. században, a protestantizmus elterjedésénél, amikor földesúr és udvari papja a központ, honnan az új tanok az uradalomban szétterjednek. /.../ nem hihetjük, mintha a puritán eszmék és azok közt is a leglassúbb növésű és legkevésbé át-

⁷¹ Szekfű Gyula: A vallási türelem és a hazai puritanizmus. *Theologia*, 1935. 302.

⁷² Uo. 303–304.

ültethető tolerancia szélesebb körökben elterjedtek volna. A legkevésbé hihető pedig, hogy a puritán mozgalom nálunk éppen a vallási békét és türelmet, a jobbágy-ság vallási autonómiájának a földesúri hatalom alóli felszabadítását hozta volna be. /.../ még a legtisztább puritán gondolkodást is át- meg átszötte a földesúri jognak vallási vonatkozású öntudata, az európai cuius regio-elv hazai válfaja, mely annyira be volt ágyazva a nemesi alkotmányba, hogy ekkor még senki se gondolhatott komolyan kiszakítására. /.../ Rákóczi Ferenc felkelésének korára kétségtelenül terjedt a vallási türelem részben a külföldi, immár pietisztikus hatások alatt; a protestánsoknál pedig a jobbágy felszabadítása kétségkívül a nagybirtokosok teljes rekatholizálása következtében vált mindinkább parancsoló szükségé. Amint azonban a puritánok sem változtatták meg koruk gondolkodását, s társadalmi szempontból sem nyitottak új korszakot, ugyanúgy alkalmatlan a Rákóczi-kor vallásügyi fejlődése arra a szerepre, melyet Mályusz jelöl ki a számára.”⁷³

A vallási türelem az államrezon és a racionalizmus támogatásával csak később, a 18. században valósult meg. A vallási türelem Magyarországon a 16–17. században tehát valóban megjelent, de csak a 18. században vált gyakorlattá.

Szekfű Gyula cikkének olvasása során eleinte úgy tűnhet, hogy válaszában Mályuszt vitapartnernek tekintette. Néhányszor úgy érezhetjük, mintha egyenrangú felek vitáját olvasnánk. Nem vette semmibe, nem bélyegezte meg, rekapitulálta álláspontját, kétségkívül érvelt és egész gondolatmenetet fejtett ki. Ugyanakkor tekintélyérveket használt és leckéztetett. Hangsúlyozta, hogy ő már a *Magyar történetben* megírta, hogy a protestantizmus egyáltalán nem volt toleráns. Holott immár maga is korábbi tételénél differenciáltabb álláspontra helyezkedett, hiszen különböző protestantizmusok különböző álláspontjait kellett mérlegre tennie Révész Imre és Mályusz Elemér nyomán. Ennek ellenére újra és újra kioktatta Mályuszt, hogy mit hogyan kell érteni, hogyan kell a forrásokat használni, miként kell az irodalmat értelmezni. Holott láthatóan Mályusz új anyaga, érvei és felismerései elgondolkodtatták, részben más belátásra bírták. Mégis miközben adaptálta, átértelmezte és saját korábbi értelmezéséhez hasonította vitapartnerének érveit, tételeit és felismeréseit, Mályuszt a *pars pro toto*, a *fától nem látja az erdőt*, a *túlzott általánosítás* logikai vétségében marasztalta el, miközben saját álláspontjának igazolását vagy mindenre kiterjedő cáfolatát kérte rajta számon. Az igazságot, annak egyedüli, kizárólagos királyi útját, a nagy kirakósjáték végső megoldását, végleges besorolást, teljes, mindenre kiterjedő indoktrinációt igényelt. Ahelyett, hogy elismerte volna az igazság keresésének sokféle megközelítési lehetőségét, az értelmezések elvi egyenrangúságát, saját tételeinek magától értetődő cáfolhatóságát. Önmagát a kánon meghatározójának szerepébe, a vitapartner helyzetéből a bíróba, vitapartnerre fölé helyezte, amivel kettőjük viszonyát alá-fölérendeltséggé alakította.

Az 1939/1940-es tanév második félévében Szekfű Gyula az egyetemen *A Rákóczi-kor problémái* címmel 3 órás főkéllégiumot hirdetett, amelynek 35 lapos, kézzel írt, kisbetűs szövege ránk maradt.⁷⁴ A további kutatás feladata lesz tisztázni, hogy az előadászöveg tartalmaz-e közvetett vagy közvetlen polémiát Mályusz Elemérrel.

⁷³ Uo. 308, 309, 314.

⁷⁴ *Szekfű Gyula: A Rákóczi-kor problémái. EKK G 630/14. 1–35.*

Mályusz Elemér és Szekfű Gyula vitája a magyar barokkról

Mályusz Elemér Szekfű Gyula válaszára négyrészes, a *Budapesti Szemlében* publikált bírálattal felelt.⁷⁵ A *Magyar renaissance, magyar barokk* sokkal kevésbé fegyelmezett, felépített és egységes gondolati ívű írás, mint A *Rákóczi-kor társadalma*, inkább asszociációk, reflexiók és tételek lazán egymáshoz kapcsolódó sora. A szerkezet egyenetlenségei ellenére Mályusz írása vége felé kontextusba helyezte a Rákóczi-kor valláspolitikáját, és bírálta a 18. századi, Rákóczi és II. József közötti Habsburg uralom eszményítését és kimelevítését. Kiindulópontként utalt arra, hogy Szekfű Gyula bírálata fanatikus híveinek kritikátlan lojalitása következtében számos folyóiratban bűnnek számít, ami a történeti kutatás szabadságát és fejlődését fenyegeti. Majd jelezte, hogy a világnézet- és stílus kategóriák egyike sem passzintható kizárólagosan egy-egy korra, hiszen a különböző korszakokban mindig jelen voltak különböző világnézetek és stílusok. Azt állította, hogy a magyar művelődés a 16. században több reneszánsz vonást mutatott, mint a 15. században, de akkor sem kizárólagosan, hiszen egy-egy korszak képe mindig sokszínűbb annál, hogy egy kategória alá besorolható lenne. A *magyar barokk* szekfűi értelmezése viszont félrevezető. A *magyar barokk* ugyanis nem 18. századi, hanem 17. századi jelenség volt Magyarországon, Erdélyben, majd Rákóczi udvarában. Az, amit Szekfű úgy írt le, hogy *magyar barokk*, a Habsburg uralom következménye volt, amely — miután kiszorította a 17. századi valódi magyar barokkot — a bécsi barokkot erőszakolta rá Magyarországra, ami a 18. században a *magyar rokokó* kialakulásához vezetett. Ezért Szekfű Gyula a *magyar rokokót* mutatta be *magyar barokként*.

A Rákóczi-korban felszínre tört energiák visszavezethetők a 16–17. századra, a felvilágosodás egyes vonásai pedig már II. József uralkodása előtt feltűntek. A *magyar barokk* szekfűi értelmezése elfedi azokat az erőfeszítéseket és eredményeket, amelyek a 16–17. században és a Rákóczi-korban Magyarországon kialakultak, amíg a Habsburg uralom el nem tiporta őket, hiszen

„egy világnézet uralma tetszőleges ideig fenntartható valamely társadalom életében hatalmi eszközök segítségével s még az a látszat is kelthető, mintha mindez az illető nemzeti társadalom akaratának megfelelően történnék.”⁷⁶

A barokk világnézet — mint minden világnézet — lényege a vallásról alkotott felfogása. Ez a barokk világnézet esetében középkori jelleget mutat. A Rákóczi-kor új, nem középkori, hanem modern egyházpolitikát kezdeményezett és érvényesített. Annak az elismerését, hogy „a legszegényebb embernek is joga van, függetlenül földesura akaratától, saját lelkiismeretének szavát követni a hit dolgaiban és általában a kisebbségi jogoknak — vallásügyi vonatkozásokban — tiszteletben tartása.”⁷⁷ Ami hét évtizeddel előzte meg II. József türelmi rendeletét.

⁷⁵ *Mályusz Elemér: Magyar reneszánsz, magyar barokk. I–IV. Budapesti Szemle, 1936. 703.153–179, 704. 293–318, 705. 86–104, 706. 154–174.*

⁷⁶ Budapesti Szemle, 1936. 98.

⁷⁷ Uo. 100.

Aki a 18. századot az uralkodóház, a katolicizmus vagy a barokk szemszögéből vizsgálja, örülhet a Habsburgok hatalma korlátlan érvényesülésének, a katolikus vallás uralkodóvá tételének, a *magyar barokk* 18. századi uralmának. Ám a Rákóczi-kor és a magyar felvilágosodás közötti időszak nemzeti szempontból kártékony volt és folytonos károkat okozott a társadalomnak.

„A Rákóczi-korban /.../ minden nyelvű és vallású csoport szabadon fejlődhetett. Ezzel szemben a Szekfű által »magyar barokk«-nak nevezett korszak sietve visszaállította a Rákóczi-mozgalom előtti állapotokat, a protestánsok vallásgyakorlatát megszüntette a városokban, az evangélikusokét a külvárosra korlátozta, a reformátusokat pedig ismét el akarta tüntetni.”⁷⁸

Éppen ezt, a 17. századi *magyar barokk* és a 18. századi művelődés különbségét érzékelteti a 18. századra alkalmazott *magyar rokokó* elnevezés.

A puritanizmus, a linzi béke és a különböző vallások egymás mellett élésének erdélyi hagyománya együttesen alkották azokat az előzményeket, amelyekre a Rákóczi-kor vallásügyi rendszere épült. A békés rendezés magyarázatát Rákóczi személyére szűkíteni — ahogy Szekfű teszi — nemcsak hőskultusz, hanem egyúttal hibás megokolás. Szekfűnek az a tétele, hogy egy eszme megjelenése nem azonos elterjedésével, elvileg igaz lehet, ám azt, hogy mi mennyire volt elterjedve, nem tudjuk.

„Komolyan senki sem gondolhatja, hogy egy változtatás véghezviteléhez csak akkor szabad hozzáfogni, ha az egész társadalom híve már a gondolatnak. II. József türelmi rendelete ellen még valamennyi megye tiltakozott, hosszasan fejtegetve, hogy elvesz az alkotmány és tönkremegy Magyarország, néhány év múlva pedig a vallások egyenjogúságának törvényét már a katolikusok segítették diadalra, noha a klérus ünnepelesen tiltakozott az országgyűlésen. Ezzel az analóg helyzettel szembeállítva tűnik ki igazán, milyen jelentős a Rákóczi-kornak közel nyolc évtizeddel korábbi állásfoglalása: nem a már fel nem tartóztatható felvilágosodás hatása alatt egy Habsburg-uralkodó, nem is az egész magyar katolicizmus tiltakozásától kísérve, hanem a magyar társadalom elitje a magyar fejedelem vezetése alatt valósítja meg azt a rendszert, amely mindenkinek egyenlő mértékkel akar mérni.”⁷⁹

Szekfű Gyula Mályusz Elemér bírálatára vérig sértetten válaszolt.⁸⁰ Úgy látta, hogy Mályusz saját meg nem írt, csak tervezett műveit kérte rajta számon, ami nem méltányos eljárás, hiszen mindegyre éppen az ő szintézise inspirálta kollégáját. Az a történész tette ezt, akitől termékeny bírálatot, nézetei továbbfejlesztését várta és akitől azt remélte, hogy idővel majd a helyébe lép, hogy — a népszerű önáltatással szemben — realizmusra tanítsa a szélesebb közvéleményt, a nemzetet. Ehelyett a *Magyar renaissance*, *magyar barokk*ban személyeskedést, népszerűség-hajhászást és fontoskodást érzékelt. Mályusz olyan módszertani konstrukciót kért rajta számon, ami számára teljességgel elfogadhatatlan. Azért hibáztatta ugyanis, hogy Szekfű önkényesen felcserélte a vizsgáldás szempontjait. Akkor, amikor a reneszánsz magyar jellegét az előkelőkre, míg a barokkét a köznemességre gyakorolt hatás alapján állapította meg. Adalékai mindig hasznosak, de érvényességük szűk körű, mert túlnyomórészt iskolai értesítőkből merítették. Mályusz egyre-másra váltogatja szempontjait és fogalmait, amit Szekfű már nem tud sem követni, sem elfogadni. Ugyanakkor sze-

⁷⁸ Uo. 155.

⁷⁹ Uo. 173–174.

⁸⁰ Budapesti Szemle, 1936. 371–384.

mélyeskedéssel vádolja Szekfűt, holott ő teszi ezt vele szemben, hiszen könyveit Habsburg-párti, legitimista, katolikus, jezsuita vitairatoknak tünteti fel, amelyek elé ügyesen tudományos kulisszát épített. Ez viszont tudományalatti legenda beemelése a tudományos vitába, amivel szemben nem kell és nem is szabad neki védekeznie. Miközben Mályusz azt hiszi, hogy tudományos tevékenységét Szekfű személyes ellenszenvvel nézi, nézetei terjedésének megakadályozására pedig összeesküvő hálózatot szervez és így terrorizálja a tudományos közvéleményt. Így Szekfűt diabolizálja, önmagát pedig felmenti a fair play szabályai alól.

Szekfű Gyula válaszát az alábbi — *A száműzött Rákóczi-botrány és a Bethlen Gábor körüli polémia során kiadott védekező írásait idéző* — gondolatmenettel zárta:

„Végső fokon idézhetném Babits Mihály válaszát az őt támadó fiataloknak és mondhatnám, hogy miután mi, mai ötvenévesek elvégeztük az előttünk járóktól elhanyagolt munkát és a magunkét is, miután nyeregbe segítettük az utánunk jövőket, ezeknek idegei nem bírják tovább, hogy még mindig itt vagyunk, sem azt, hogy egyebet nem tehetnek, mint a mi alapjainkon tovább építeni. De ezt éppen Mályusszal szemben nem akarom mondani. Nekem az volt a reménységem, hogy ő nemcsak a felsőoktatásban, hanem a nemzeti tudomány terén is idővel átveszi a szerepet, melyet nekem viselnem kell, bár elég nehéz az és nincs benne közvetlen öröm. A történetírás szaktudomány is, nemzeti disciplina is, s akinek megadott, hogy a hangját a szakkörökön túl szélesebb rétegek is meghallják, annak kötelességei is vannak. Többek között nálunk, történetünkkel és nemzeti jellegünkkel kapcsolatban, minden népszerűtlenség kimondása. Én eleget gyakoroltam benne magamat; Mályusz eddig inkább az ellenkezőben. Mostani támadása s főként annak hangja is alkalmas arra, hogy némely körökben népszerűséget szerezzen neki. Pedig nem ez a történetíró útja, amire pedig Mályusznak látköre van és szaktudománya. Az sem az útja, hogy a német szellemtörténet egy-egy megállapításából hipotéziseket készítsen, minő a charizmatikus királyság fogalma, melyek egyik napról a másikra élnek, vagy hogy elégtelen alapokon gyors szintézist írjon, mint német nyelven az ő polgárság-története. A dolgokkal közelebbről és nem személyi alkalomból, nem polemikus éllel kell foglalkozni, s a »grosser Wurf« csak akkor sikerül, ha csak akkor vethetünk, ha a témát önmagáért szeretjük. Ilyen tárgyú szeretettel írta Mályusz a Sándor Lipót főhercegről szóló szép munkáját. Magyar gótika, Magyar lovagkor, Magyar renaissance, Magyar barokk, Magyar rokokó vagy Erdélyi barokk (amit Mályusz szintén kilátásba helyez) kitűnő könyvcímek és még szép könyvek is lehetnek, ha Mályusz megírja őket, s kívánom neki, hogy munkájában ne zavarja és ne térítse ki abból az irányt való bizalmatlanság, mellyel egyszer mégis le kellett számolnom és kísérletet kellett tennem elosztatására. Munkáit mindenkor szívesen olvasom; eddigiekhez hasonló támadásaira, ha még jönneek ilyenek, nem fogok többet válaszolni.”⁸¹

Szekfű Gyula az 1941–1942-es tanév első és második félévében, heti 4 órában *Barokk és felvilágosodás* címen főkéllégiumot tartott az egyetemen. Nem tudjuk, hogy 32 lapnyi szövege kapcsolódik-e kettőjük vitájához.⁸²

Mályusz Elemér gimnazistaként, egyetemistaként és Eötvös kollégistaként felnézett Szekfűre. Bécsi ösztöndíjasként és pályakezdőként nagyon hálás volt neki útmutatásáért és segítségéért. A *Der Staat Ungarn* és a *Három nemzedék* csak növelték respektusát iránta. Kutatásai viszont arról győzték meg, hogy a *Három nemzedék* első generációja hatalmas tehertétellel indult útjára, amit meg is írt *A reformkor nemzedékében* és ezt a gondolati szálát szötte to-

⁸¹ Uo. 383–384.

⁸² *Szekfű Gyula: Barokk és felvilágosodás.* EKK G 630/5. 1–32.

vább *Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere* című tanulmányában.⁸³ Abban a tanulmányban, amelynek szakmailag komoly, innovatív és megalapozott gondolatmenetét döbbenetes antiszemita három oldalas tétel követte, miszerint a nemzetiségi beolvadás és a kívánatos magyar polgárosodás helyébe nemzetidegen és nemzetellenes zsidó polgárosodás lépett.

Mályusz Elemér egyike volt azoknak, akik *A magyar történetírás új útjai*-ba tanulmányt írtak, méghozzá *A népiség történetét*.⁸⁴ Helytörténeti kutatásai hatására ugyanis egyre inkább a népiségtörténet irányába tájékozódott, majd a nyelvtudomány, az etnográfia, az etnológia és a szociológia szempontjainak bevonásával azt művelte.⁸⁵ A húszas években Szekfű Gyula őt kérte fel arra, hogy legyen szerzőtársa annak a Teleki Pál által kezdeményezett, a külföldi közvéleményt megcélzó jelenkor-történeti propagandamunkának, amely összecúsztatta és egymással kompromittálta az októbrista és a bolsevik emigrációt. A felkérést Mályusz — valószínűleg a remélt kapcsolati tőke és a hosszú távú karrier lehetősége miatt — elfogadta. Szekfű viszont — miután felmérte, hogy milyen elfoglaltsággal jár a *Magyar történet* köteteinek megírása és számot vetett a kül- és belpolitikai helyzet megváltozásával — kihátrált belőle. Így Mályuszra hárult a feladat és egyedül az ő nevéhez tapad a szerzőség szégyene vagy kétes dicsősége. Talán — szemléleti és kutatási eredményein túl, amelyek következményeit, szakmai állásfoglalásait korábban is vállalta, ami láthatólag akkor még nem vezetett személyes ellentétet — innen ered Mályusz elhidegítése Szekfűtől, majd szembefordulása vele.⁸⁶

Mályusz Elemér — 1930–1931-es szegedi egyetemi előadásai, Szekfű Gyulával a vallási türelemről, a barokkról és a felvilágosodásról folytatott vitájuk epilógusaként — 1939-ben (a következő évben közreadott *Iratok a türelmi rendelet történetéhez* bevezetéseként) 700 oldalas monográfiát írt *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus* címmel.⁸⁷ Ugyanabban az évben, amikor a *Századokban* közreadta *A középkori magyar nemzetiségi politika* című tanulmányát.⁸⁸ Azt, ami újabb vitára vezetett kettőjük között.

⁸³ Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1923. 7–75, *Uő*: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. Napkelet, 1928. 3. 166–183.

⁸⁴ *Mályusz Elemér*: A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. 237–268.

⁸⁵ *Mályusz Elemér*: *Népiségtörténet*. S.a.r., jegyz.: Soós István. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994.

⁸⁶ *Mályusz Elemér*: A vörös emigráció. Napkelet, 1931. 2–21, 97–110, 243–250, 329–339, 425–445, 515–539, 623–650, 714–753, 825–837, 901–904, 965–969, 1032–1036; *Uő*: Sturm auf Ungarn: Volkskommissäre und Genossen im Auslande. Südost Verlag, München, 1931; *Uő*: The Fugitive Bolsheviks. Grant Richards, London, 1931. Vö. *Soós István*: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című műve. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. *Ujváry Gábor*. Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 238–250. Köszönöm Soós István felvilágosítását és azt, hogy elküldte *Mályusz Elemér* Legsikerültebb könyveim című — a *Századokban* publikálás alatt lévő, általa gondozott — kéziratát.

⁸⁷ *Mályusz Elemér*: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Sylvester Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1939; *Uő*: *Iratok a türelmi rendelet történetéhez*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Sylvester Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1940.

⁸⁸ *Mályusz Elemér*: A középkori magyar nemzetiségi politika. *Századok*, 1939. 7–8. 257–294, 9–10. 385–448.

A *Magyar történet* a nemzeti liberális kánon felülírása, kiiktatása jegyében született. Erre tett kísérletet mindkét szerző, különösen Szekfű Gyula. Minthogy azóta sem született egy vagy két szerzőtől mesterelbeszélés, hajlamosak vagyunk teljesítményüket önmagában nézni. A műfaj, a problémafelvetések és megoldások, a kompozíciók, a kulturális transzfer-értelmezések, az európai minták és a nemzeti befogadó-átalakító közeg kölcsönhatásainak interpretációi ma is rekonstrukcióra, elemzésre és értelmezésre ösztökélnek, ám ennek során érdemes figyelembe vennünk a kontextust. Azt, amivel szemben a szintézis született és azokat a diskurzusokat, amelyek kibontakoztak körülötte.

MASTER NARRATIVES

by Iván Zoltán Dénes
(Summary)

The twenty volumes of the *History of Hungary in ten volumes*, which appeared in the 1970s and 1980s, have frequently been compared to the Hungarian history written by Bálint Hóman and Gyula Szekfű. That is, a largely non-synthetic work written by a great number of scholars to a synthesis composed by two authors. Although comparison between the two ventures is timely and relevant nonetheless, another comparison is worth making as well: one between two syntheses, the *History of the Hungarian Nation* written in the 1890s, and the volumes prepared by Hóman and Szekfű cited above. The conceptual framework and the methodology needed to undertake such an essay were provided the contextualist speech act theory of the Cambridge School, the key-notion reconstructions of the Bielefeld school of conceptual history, and the mentality analyses of the Annales circle.

What or who was it whose history was written by the authors of the millennial *History of the Hungarian Nation* and by those of the *Hungarian History*? What principles directed their efforts to break down their work into various periods? What kind of scientific canon did they follow in composing their narratives? To whom exactly were these narratives aimed?

In 1931 a British historian and religious philosopher, Herbert Butterfield, stigmatized the whig interpretation of history as a noxious and biased scheme. He thought that getting rid of it is a necessary precondition of doing serious history writing.

The ten volumes of the *History of the Hungarian Nation* appeared between 1895 and 1898. The series narrated and represented the political history of the constitutional evolution of the Hungarian nation and the cultural history of its civilisation. Those among the some twenty thousand buyers who did read the altogether seven thousand pages of the whole series became acquainted with a positivist national liberal narrative, which depicted a development which led from the tribal organisation to the constitutional nation-state, and from the militant nomadic lifestyle to the settled and peaceful milieu of educated city-dwellers. The narrative followed a straight line from the distant past to the present, from Asia to the Carpathian Basin, from the tribal wanderings through settlement and state formation to the political agenda of the constitutional nation-state and its accomplishment, that is, from the distant past to the realised goal of national history. This positivist, national liberal master narrative was one, indeed the first, in a series of intellectual ventures commemorating the millennium of the Hungarian landtaking.

The authors of the *Hungarian History* faced no fewer questions. Can the historian be impartial? Can he be able to present distant ages as measured by their own standards? Why do most historians simply project their own attachments and convictions onto the past, or, otherwise, why do they get lost in the sea of details?

The aim of Bálint Hóman and Gyula Szekfű with their *Hungarian History* was to overwrite the *History of the Hungarian Nation*. They wanted to do this by revealing the inner relations of periods of equal rank and importance, each featuring an intrinsic system of values and standards, rather than simply projecting back into the past a normative present. They did not follow a

politico-historical schedule, and thus did not regard cultural history as a mere appendix, but rather extended and deepened the exterior and interior world of the past towards society, economy, the mind and the soul. They aimed at interconnecting the great European intellectual influences and the autochthon nature of the Hungarian nation. Instead of a series of multiauthored monographies, they wanted to produce a real synthesis elaborated by two authors along uniform guidelines. A synthesis, that is, that would hopefully help the nation after Trianon in forming a real self-knowledge instead of a mere set of illusions.

How, and along what lines can one define the periods of history? Do they show up divergent features in Europe and Hungary? What connections did exist between the great European intellectual trends and the history of the autochthon Hungarian nation? Were the ideas of the Gothic art, Renaissance, Humanism, Reformation, Counter-Reformation, Baroque, Enlightenment, Liberalism, Nationalism and Socialism simply aped in Hungary, or were the adopted intellectual systems tuned to local conditions and thus given a special flavour in the process of reception and application?

As reflected by the titles of his volumes, Gyula Szekfű followed in the *Hungarian History* a periodisation according to centuries. One does find there, nevertheless, all those European categories of ideology and style, which appeared and became rooted in Hungary from the 15th to the 19th century: Renaissance, Humanism, Reformation, Counter-Reformation, Absolutism, Baroque, Enlightenment, Nationalism, Romanticism, Liberalism and Socialism. Yet it was not these which provided a basis for periodization. Not even the centuries themselves. For what underlay the latter was the aim of Szekfű to tell in his volumes of the *Hungarian History* the history of the split between the territory of the state and the values of the political classes. Despite the titles of his volumes, he basically distinguished three major periods: the 16th and 17th centuries as one unit, the 18th century and the 19th. The basis for distinction was the kind of challenge posed by the necessity to maintain, then restore, and again to preserve the territorial and organisational integrity of the Hungarian state, and the reasons behind the dissolution of the unitary value system of the Hungarian political elite and the consequent failure to restore it.

The *Hungarian History* was destined to overwrite and suppress the national liberal canon. It was this goal which guided both authors, but especially Gyula Szekfű. Since no master narrative has since then been produced by one or two authors, one is inclined to regard their achievement in itself. Their genre, problem definitions and solutions, compositions, interpretations of cultural transfer and of the interaction between European patterns and national reception and transformation continue to incite reconstruction, analysis and interpretation, yet in doing so it is important never to lose the context from sight. That is, the background against which the synthesis was made, and those discourses which it fuelled in turn.